

II. XYLOTHEKEN EN XYLARIA

Langs Europa's historische xylotheken

Tjerk Miedema

Verspreid over tien Europese landen bestaan nog ruim veertig, voornamelijk historische xylotheken, die aan het eind van de 18de, begin 19de eeuw over een periode van slechts enkele decennia werden vervaardigd. Vervolgens waren ze ruim twee eeuwen lang aan de openbaarheid onttrokken. Onder een 'xylotheek' – het Griekse ξύλον (*xylon*) betekent hout en θεκη (*thekē*), is een bewaar/opslagplaats – wordt een verzameling van openslaande als wel massieve (niet te openen) houten boekvormen verstaan (ill. 1). Iedere boekband is uit een andere houtsoort gemaakt en de openslaande banden bevatten herbariummateriaal. In het Nederlandse taalgebied wordt vooral de term 'xylotheek'¹ gebruikt, soms ook 'boomboek'. Dit artikel voert de lezer langs alle Europese historische houten boekvormen en hun makers. Daarbij beschrijft het de laatste bevindingen, interessante achtergronden en bijzonderheden. De xylotheken bevinden zich vaak in eeuwenoude burchten, kastelen of musea in vaak boeiende en prachtig gelegen plaatsen, waar de meeste (weer) te bewonderen zijn. Vooral geïnteresseerden in bomen en hout krijgen hiermee een kijkje in het verleden van het ontstaan van de bomen- en houtkennis.

Xylotheken uit de vergetelheid

Wanneer men het huidig resterende xylothekenscala (te openen en massieve) overziet, dan vormen vooral de te openen houten boekbanden de meerderheid. De rug van de boekband bestaat uit de bast van de betreffende boom met daarop een nummer en de korst- en bladmosse, die op de bast voorkomen. Van iedere boomsoort moest het betreffende herbariummateriaal worden verzameld en geschikt gemaakt voor langdurige opslag. In iedere boekband

bevonden zich bladeren, stuifmeel, zaad, bloesems, vruchten, twee doorsneden van takken, zaagsel, houtskool, enz. Dit alles lag op een bedje van mos. Het stuifmeel, het zaagsel en de zaden werden in speciaal gedraaide doosjes met een passend dekseltje opgeborgen. De takjes moesten speciaal worden doorgezaagd om de doorsnede goed zichtbaar te laten zijn. Er was een zomer- en een wintertakje bij. Een blokje hout moest precies gezaagd om het volume gewicht van de houtsoort zichtbaar te maken. Vervolgens moesten nog boom- en houtbeschrijvingen – met de toenmalige kennis – met de hand worden geschreven. Herbariummateriaal werd in de zon, op zand gedroogd. Het was afhankelijk van de maker hoe rijkelijk dit materiaal werd toegepast. Een set van deze houten banden, rug aan rug geplaatst op een boekenplank, ziet er uit als een gewone bibliotheek. Op zich was iedere band een klein kunstwerkje.

De bekend zijnde xylotheken, die dus twee eeuwen verborgen waren, bevinden zich meestal in eeuwenoude burchten, kastelen, kloosters, musea, bij universiteiten en soms in privébezit. Vanaf de jaren 1930 werden de xylotheken aan de vergetelheid en vooral aan hun slechte lot onttrokken door een klein aantal mensen. Prof. H.J. Venema² van de toenmalige Landbouw Hogeschool Wageningen was waarschijnlijk de eerste die veel aandacht besteedde aan xylotheken. Geruime tijd later, in de jaren 1950, pakte directeur Roding van het Natuurmuseum Enschede de draad weer op. In de jaren 1970 waren het Pater Armand Kraml³ van de Sterrenwacht te Kremsmünster (Oostenrijk), historica Anne Feuchter-Schawelke uit Weimar en museum-directeur Prof. Enrico Baldini uit Milaan. Verder waren er publicaties door verschillende personen, die een of andere binding met xylotheken hadden.

Ill. 1.

Rug aan rug op een boekenplank geplaatst geven houtboeken – hier van Sterrenwacht Kremsmünster – de indruk een gewone bibliotheek te zijn (foto: Pater Armand Kraml).

Het is niet verwonderlijk dat er nog zo'n twintig xylotheken in Duitsland en elf in Oostenrijk voorkomen. Daar, in het zuiden van Duitsland, in Beieren en over de grens in Oostenrijk, zijn ze immers ontstaan. Er is slechts een beperkt aantal makers. Ook zijn er nog enkele makers die meer recent xylotheken hebben vervaardigd (in België, Duitsland, Italië en Nederland; zie verder, p. 179).

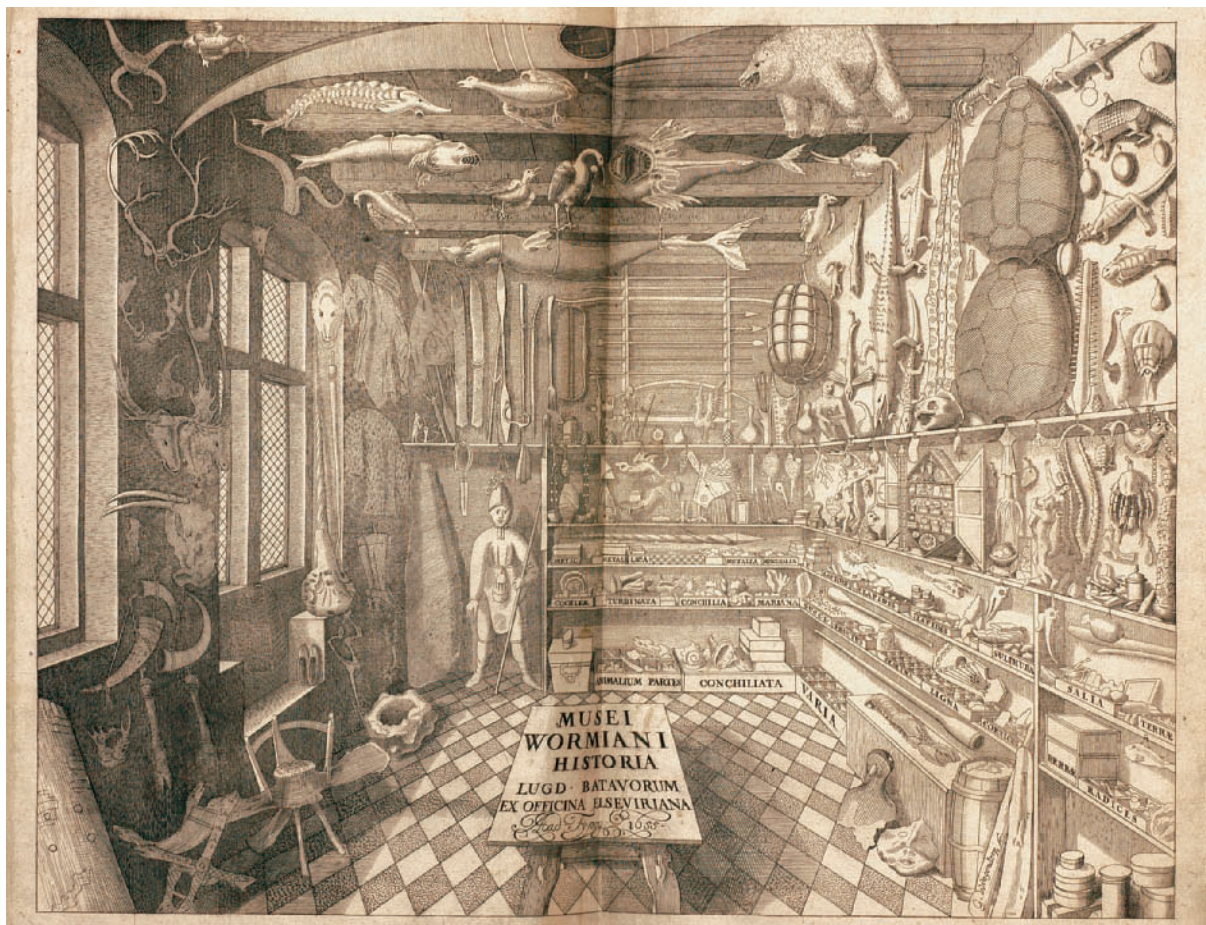
Eenmalige tentoonstellingen werden georganiseerd in 1980 in het toenmalige 'Museum 't Coopmanshûs' (nu 'Museum Martena') te Franeker, in 1983 in 'Museum Francisco Carolinum' ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de 'botanie' aan het 'O.Ö. Landesmuseum' te Linz, en in 1995 in het toenmalige 'Natuurmuseum West Overijssel' te Zwolle. Zij hebben er vanzelfsprekend toe bijgedragen om xylotheken meer bekendheid te geven. Na grondig onderzoek verscheen in 2001 de zeer uitgebreide en prachtig geïllustreerde publicatie van Anne Feuchter-Schawelka, Winfried Freitag (Ebersberg) en Dietger Grosser (München)⁴, die een zeer goed totaalbeeld geeft van de historische xylotheken en de eerste houtverzamelingen in Europa.⁵ In 2003 organiseerde het 'Gutenberg Museum' te Mainz een tentoonstelling over de in de jaren 1950

gemaakte, eenvoudige xylotheek van Solnhofen. Vanaf 1993 vonden veel xylotheekeigenaren de weg naar het Internet om hun collectie te presenteren en bekendheid te geven. Eigen onderzoek en analyses voerden tot nieuwe onthullingen. Door al die initiatieven hebben xylotheken opnieuw aandacht gekregen en kwamen zelfs verschillende collecties weer boven water.

Het ontstaan van de xylotheken

In de 18de eeuw ontstonden de botanie en de bosbouw, waarbij o.a. de eigenschappen en gebruiksmogelijkheden van houtachtige gewassen gericht aandacht kregen. Dat geschiedde in geschriften, beeld en in hun natuurlijke voorkomen. Het was de tijd van de naturaliënkabinetten⁶, de zogenoemde 'Wunderkammern' (ill. 2) en 'Kunstkammern', die waren gekenmerkt door het bijeenbrengen van allerlei exotische en vreemdsoortige verzamelobjecten en rariteiten uit binnen- en buitenland. Hout en houtsoorten behoorden ook tot die verzamelobjecten en vonden een plaats in zogenoemde 'Holz-Kabinetten'. Het ontstaan van xylotheken (aanvankelijk werden ze *Herbarium Vivum* in boekvorm genoemd)

Ill. 2.
De 'Wunderkammer' van Olaus Worm (1588-1655).
Titelpagina van *Musei Wormiani historia*. Lugduni Batavorum: ex officina Elzeviriana, 1655; in-folio (K.U.Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, P 069/ F° WORM Muse; foto Luc Knapen).

valt in de periode van de renaissance en de barok. Het was eveneens de periode dat de gewone man kennis kreeg van wat er in de wereld gebeurde, iets dat voorheen aan de elite was voorbehouden. Naast de toenmalige verzamelwoede hadden de xylotheken ook een educatieve en wetenschappelijke functie. De mensen wisten in die tijd nog heel weinig van bomen en hout. De makers, vaak idealisten, beoogden hun kennis middels xylotheken uit te dragen⁷.

Candid Huber (1747-1813), die hulpgeestelijke was, uitte zijn angst om buitengesloten te worden en verwoordde zijn beweegredenen voor het maken van xylotheken als volgt:

Hoe komt het toch dat een plattelandsgeestelijke zich met dergelijke dingen bezig houdt? – Dit verwijt moest ik erg dikwijls aanhoren; het is daarom wenselijk, dat ik mijn bedoelingen openbaar maak. Men zal mij toch de vreugde niet misgunnen, mijn Schepper ook in de natuur te zoeken, en mij nader tot hem te laten komen? – Men zal mij toch niet kwalijk nemen, wanneer ik mijn vrije tijd voor het goede voor het vaderland gebruik? – Zonder de bosarbeiders kwaad te willen doen, probeer ik slechts de zo noodzakelijke, maar grotendeels ontbrekende wetenschappelijke kennis van onze inheemse houtsoorten te verbreiden. Het is treurig genoeg, dat wij Duitsers een zelfde boom of struik vaak 20 tot 30 Duitse namen geven, deze vervolgens nog eens oneindig door elkaar halen, verkeerd toepassen, ook foutieve toepassing er van maken. Hieruit ontstaat ook de dagelijkse, grote verwarring en onbegrip. Het is daarom noodzakelijk dat er een manier wordt gevonden, die deze verwarring, dit verval van de kennis van bomen meer inhoud geeft. En daarom prijs ik het voorstel van de heer von Burgdorfs⁸, dat wij Duitsers alleen nog eenduidige namen voor ieder houtsoort stelselmatig accepteren en daarmee omgaan, om aan alle dubbelzinnigheden en verwarring in een keer een einde te maken. Wat kan er nu tot dit nuttige voorstel beter bijdragen dan de verbreiding van xylotheken?

– Ja, zal men mij direct verwijten: deze xylotheken komen alleen in vermogende handen terecht, die er geen gebruik van maken, en zelf deze als een bijzonderheid in de kast zetten, en daar heeft de gewone man er weer geen enkel nut van? – Nee, zo denk ik niet; – want deze vermogende afnemers zijn de beste dienaren van mijn doel. Zij, die zelf de uitgestrekte bossen bezitten, zullen deze xylotheken aan hun boswachters ter inzage geven; zij zullen de vastgelegde specificaties aan hun ondergeschikten verder doorgeven, en de ondergeschikten zullen het op hun beurt op het land

de gewone man bijbrengen; ... Mijn bedoeling is dus goed, en het betreffende thema staat alleen ten dienste van het vaderland en de menselijke maatschappij, waarvan mij toch niemand buiten zal sluiten?

Vaak speelde bij het maken van xylotheken een economische drijfveer. Voor die tijd waren ze namelijk kostbaar. Dat er ook persoonlijke belangen, allerlei moeilijke omstandigheden, competitie, concurrentie en broodnijd speelden is bijna vanzelfsprekend.

De xylotheekmakers van het eerste uur

In concept komen xylotheken van de meest bekende makers, Schildbach, Bellermand, Huber, von Hinterlang, von Schlümbach, Goller en Ryss overeen. Het concept bestaat uit de volgende elementen (ill. 3, 4, 5, 6 en 8): een boekvormconstructie van hout waarbij doorgaans de verschillende houtvlakken worden getoond; opslag van alle fundamentele plantenmateriaal; een boekrug uit de schors; een boom- en houtbeschrijving. De bouwwijzen van deze makers onderscheidden zich opvallend. Zo maakte Schildbach de kistvorm met een schuifdeksel (ill. 3); Huber schaafde het hout uit tot dozen met in het midden een uitgehold vakje; von Hinterlang had een gelijke boven- en onderdoos met een beschrijving opgeborgen in het middenvak, en von Schlümbach plaatste in de bovendoos (links) de beschrijving en in de onderdoos (rechts) het plantenmateriaal. Er komen drie soorten massieve boekvormen voor. De eerste ziet er uit als een echte boekvorm (ill. 4, de Bellermand collectie). De tweede soort heeft achter het schors-rug-deel nog een taartpunt (ill. 7) van het bijbehorende hout. De rug van het boek is gelijk aan de andere xylotheekbanden. De derde soort heeft meer weg van een houtblok dan van een boekvorm (ill. 13).

Carl Schildbachs eenmalige en eerste xylotheek

Carl Schildbach (1730-1816) was aanvankelijk beheerder van de menagerie (1771-1786) van landgraaf Friedrich II en werd naderhand in 1797 benoemd tot 'Oekonomie Director'. Schildbach was autodidact op het gebied van bomen en hout, zijn kennis verwierf hij tijdens de voornoemde werkzaamheden. In 1774 begon de eerste aflevering van zijn xylotheek aan het museum in Kassel. In 1788 publiceerde hij een *Beschreibung einer Holz-Bibliothek nach selbst gewähltem Plan*. Schildbach bood in 1798

Ill. 3.
De Lijsterbes
(*Sorbus aucuparia* L.),
kraalboom,
kwetsenbeienboom
of vogelbessenboom
uit de Schildbach-
xylotheek van het
'Naturkunde
Museum im
Ottoneum'
te Kassel (foto:
Naturkunde
Museum Kassel).

nog xylotheken en andere door hem vervaardigde collecties van vogels, skeletten, enz. aan. Hoewel hij op het gebied van bosbouw autodidact was, verwierf hij in binnen- en buitenland bekendheid. Keizerin Catharina II° van Rusland bijvoorbeeld wilde een xylotheek kopen voor een aanzienlijk bedrag. Zij was een beroemd en geducht verzamelaarster. Gezien haar fanatisme is het niet onaannemelijk dat zo'n verzameling naar Rusland afreisde. De bekende Franse zoöloog Buffon probeerde indertijd Schildbach naar Frankrijk te laten komen.

Schildbachs boekband is een gewone, eenvoudige kistvorm met schuifdeksel (ill. 3). Er zijn drie formaten: folio, octavo en nog een kleiner formaat. De buitenkant bevat een label, de beschrijving en een paar blokjes hout om de relatie tot het volume gewicht aan te geven. Bij de kistvorm besteedt Schildbach veel aandacht aan de verschillende houtvlakken en ligt de nadruk vooral op het hout. Het plantenmateriaal in het kistje is nagemaakt uit was, linnen, ijzerdraadjes, papier-maché, enz. en vervolgens geverfd en gevernist. Het betreft voornamelijk houtsoorten uit de directe omgeving van Kassel. Er is van Schildbach slechts één collectie bekend, die zich bevindt in het 'Naturkundemuseum im

Ottoneum' te Kassel. De collectie omvatte oorspronkelijk 543 delen en bestaat nu uit 530 banden; een klein deel van de banden is niet meer geschikt om tentoongesteld te worden. De verzameling was jarenlang in niet bepaald optimale condities in kelders ondergebracht.

Het houtkabinet van Joh. Bartholomäus Bellermann

In 1788 bood Joh. Bartholomäus Bellermann, een koopman uit Erfurt (Duitsland), een houtkabinet in abonnement aan met, zoals hij zelf in een publicatie aankondigde, de voortreffelijkste inheemse en uitheemse houtsoorten, 72 soorten in totaal. De verzameling werd vergezeld van kopergravures waarop loof, bloeiwijze en vrucht werden beschreven. Als rug van de boekblokken dient de schors. Alle exemplaren zijn zo gemaakt dat kern, spint en jaarringen duidelijk te zien zijn. Op de rug bevindt zich een papertje met de botanische naam en een boeknummer. De blokken hebben een afmeting van 10,7×7×0,9/1,8 cm (ill. 4). Het bestaan van mineralencollecties was voor Bellermann aanleiding om een houtcollectie te maken en te koop aan te

Ill. 4.
Enige massieve
boekvormen
van Bellerman
(1788-1794) uit
de collectie van het
'Institut für
Holzforschung'
te München (foto:
Ralf Rosin, Institut
für Holzforschung).

bieden. Hij zag zijn cliënteel zowel in de beroeps-wereld als bij leken en speciaal geïnteresseerden, vooral ook vanwege de naar zijn mening gunstige prijs van de collectie. In zijn aankondiging beval hij specifiek zijn houtsoorten aan voor het verven van stoffen (voor ververijen) en ten behoeve van de artseneij (voor apotheken). Opvallend was zijn aanbeveling de collectie aan de jeugd te schenken, met nieuwjaar of bij een verjaardag. Het was de eerste in serie vervaardigde verzameling. De lijst van Bellermanns abonnees met vermelding van het beroep toont aan dat van zijn 110 afnemers ruim 80% gewone burgers waren en maar zeer beperkt wetenschappers, adellijke lieden of kloosters. Van deze hele productie zijn nog slechts twee collecties bekend: in het 'Thüringer Landesmuseum Heidecks-burg' in Rudolstadt en het 'Institut für Holz-forschung' van de Universiteit München.

De – natuurlijke – xylotheek van Candid Huber

Candid Huber (1747-1813), geboren in Ebersberg (Duitsland), trad in 1769 toe tot het oudste benedictijnenklooster in Beieren, waar hij zich bekwaamde in fruitteelt, bosbouw en insectenleer. In 1781 schreef Krünitz¹⁰ reeds over de xylotheek van Huber. Van Hubers hand zelf verschenen *Ankündigung einer natürlichen Holz-Bibliothek* in

1791 en een *Kurzgefaßte Naturgeschichte der vorzüg-lichsten Baierschen Holzarten* in 1793. Huber zag zijn publicaties als verlengstuk van zijn eerder gepubli-ceerde bosbouwhandboek. In zijn omgeving stond Huber bekend als het 'houtmannetje' en het 'kever-mannetje', dit laatste omdat hij kevers die op de boom voorkwamen in zijn banden toevoegde. Hij wilde in het algemeen vooral de gebrekkige weten-schappelijke kennis over de inheemse houtsoorten bij de mensen verbeteren. Hij doelde vooral op de nuttige en gewenste kennis van bomen- en houtlief-hebbers en beheerders van naturaliënkabinetten. Volgens Hubers afnemerslijst vervaardigde hij 18 collecties. In tegenstelling tot de afnemers van Bellermann kwam van Hubers collecties 45% bij de adel terecht, 25% bij kloosters en slechts 20% bij de burgers.

Huber maakte zijn boekvormen in zeven ver-schillende groottes, namelijk 10, 9, 8, 7, 6, 5 en 4 duims (ill. 5). Ieder deel ontstond uit één blok hout. Het kleinste formaat voor de struiken en het groot-ste voor bouwhout. Er bestaan nog elf Hubercollec-ties. Er zijn er negen in Duitsland: in het 'Museum Wald und Umwelt' in Ebersberg (117 banden), het 'Naturkundemuseum' in Erfurt (20 banden), het 'Agrarhistorisches Museum im Schafhof' in Freising (82 banden), het 'Stadt und Kreismuseum' in Lands-hut (39 banden), het 'Maria Ward Gymnasium der

Ill. 5.
Een van de zeven
Huberformaten.
De steeleik-boek-
band uit de Huber-
collectie van het
'Museum Wald und
Umwelt' te Ebers-
berg. Huber holde
zijn boekbanden
uit, zoals hier goed
te zien is (foto:
Museum Wald und
Umwelt).

Englischen Fräulein' in München (50 banden), het 'Institut für Holzforschung der Universität München' (117 banden), het 'Benediktinerkloster' in Neresheim (141 banden), de 'Universität Passau' (100 banden) en het 'Naturkundemuseum Ostbayern' in Regensburg (117 banden). In Oostenrijk is er één bij het 'Stift Lilienfeld' (129 banden) en in Zwitserland in het 'Kunstmuseum' in Winterthur (93 banden).

De Duits-Oostenrijkse xylotheek van Carl Aloys von Hinterlang

Carl Aloys von Hinterlang werd als zoon van de keizerlijke-koninklijke bouwraad Johann von Hinterlang in Wenen geboren. Zijn leven was getekend door veel problemen en hij lijkt een bijzondere man te zijn geweest. Hij had lange tijd ernstige problemen met schulden zowel in Duitsland als in Oostenrijk. Als katholiek werd hem in Neurenberg de toegang tot de kerk ontzegd. In 1802, reeds tien dagen na hun huwelijk, liet zijn vrouw zich van hem scheiden vanwege mishandeling en valse belofes. Hij had problemen met zijn leveringstermijnen van xylotheeken en rond 1803 mocht hij zelfs de stad Neurenberg niet meer betreden. Bovendien sprak hij zich uit over de toenemende concurrentie tussen de xylotheekmakers. Dit alles waren niet bepaald gunstige omstandigheden om zijn xylotheeken aan de man te brengen,

en hier lag waarschijnlijk de oorzaak van het feit dat hij zijn xylotheeken via handelshuizen in Neurenberg aan de man moest brengen. Het is vrijwel zeker dat von Hinterlang in 1798 degene was die de zogenoemde 'Deutsche Holz-Bibliothek' aanbood. Neurenberg was toen nog zijn verblijfplaats. Daarna valt zijn verblijfplaats moeilijk na te gaan – Neurenberg, Wenen, München of Ansbach. In de Pruisische bossen van Ansbach verzamelde hij namelijk zijn plantenmateriaal.

In 1826 vestigde von Hinterlang zich te Linz als professor in de natuurkunde, de botanie en de hogere bosbouw. Later werd onder de naam van Professor von Hinterlang en zonder datering-aanduiding een publicatie *Ankündigung einer gemeinnützigen Holz-Bibliothek* uitgegeven, samen met de aankondiging van de xylotheekuitgifte. Hierbij was er sprake van twee afleveringen van ieder 100 banden. Op de keper beschouwd zou men de banden van von Hinterlang als een vervolmaking van de banden van de vroegere makers kunnen beschouwen. Hun 'beperkingen' ving hij namelijk op wanneer men de constructie, de hoeveelheid inhoud, de plaatsing van het materiaal, het presenteren van de houtvlakken en het opbergen van de documentatie vergelijkt (ill. 6).

In Duitsland bestaan vier von Hinterlangcollecties, namelijk op 'Burg Guttenberg' in Haßmersheim-Neckarmühlbach (89 banden), in het 'Herbarium Haussknecht' in Jena (2 banden), in het 'Schlossmuseum Langenburg' in Langenburg (66 banden) en in het 'Zoologisches Museum' van de Universiteit Stuttgart-Hohenheim (189 banden, samen met twee collecties van onbekende makelij). In Oostenrijk zijn er vijf collecties: in 'Joanneum museum' te Graz (285 banden en nog een andere collectie), in het 'Botanisches Kabinett' van de Sternwarte Kremsmünster (74 banden; samen met een 120 bandencollectie van Hubinger (1774-1841), in het 'Stift Lambach' in Lambach (meer dan 70 banden), in het 'Biologiezentrum des Oberösterreichischen Landesmuseums' in Linz (100 banden, ill. 6) en in het 'Institut für Holzforschung der Universität' in München (145 banden). In Polen, in het 'Forstmuseum' in Goluchów, bestaat een collectie vermoedelijk von Hinterlang (17 banden), in Tsjechië vindt men een collectie in het 'Augustinerkloster St. Martin' (Mendelaneum)¹¹ in Brno (Brünn), in het 'Klaster Premonstrátu na Strahove' in Praag (64 banden, plus eigen bouw) en in het 'Lovecké Museum Ohrada, Hluboká nad Vltavou' in Zlata Koruna (80 banden). En tot slot in het

'Tekniska Museet' in Stockholm, Zweden (63 banden).

Alexander von Schlümbach, dé xylotheekmaker voor Nederland

Voor Nederland is Alexander von Schlümbach¹² (1772-1835) de belangrijkste xylotheekmaker. Hij is geboren in Erlangen (Duitsland), waar hij het gymnasium bezocht. Hij beëindigde zijn opleiding in Neurenberg, omdat zijn vader van baan veranderde. Na een korte militaire periode specialiseerde von Schlümbach zich vervolgens in botanie en bosbouw. Vanaf 1808 werkte hij als districtinspecteur in de bosbouw te Theta bij Bayreuth. In 1810 publiceerde hij *Abbildungen der hauptsächlichsten in- und ausländischen Nadelbölzer, die besonders in Baiern wild gefunden werden, nebst denen dabei sich aufhaltenden Insekten*. Het lijkt tegenstrijdig dat von Schlümbach enerzijds als inspecteur in de bossen fungeerde en anderzijds een toch wat magere beschrijving van de bomen en hout in zijn xylotheek publiceerde. Dat in de beschrijvingen verschillende handschriften voorkomen kan worden verklaard door het feit dat voor de aanmaak van een xylotheek verschillende mensen nodig waren. Zijn zoon werkte vele jaren voor hem, evenals Goller (die zelf naderhand ook xylotheeken te koop aanbood).

Ill. 6.

Een deel van de 100 banden uit de von Hinterlang-collectie van het 'Oberösterreichisches Landesmuseum' te Linz (foto: Frans Speta).

De illustraties 8 en 9 geven een beeld van hoe een von Schlümbachband er uit ziet. Karakteristiek is het blad met de beschrijving aan de linkerkant, in de bovendoos. De afmetingen van de von Schlümbach-xylotheek zijn gemiddeld 25 × 17 × 5 cm.

Ill. 7.

Een deel van de Boedapestcollectie van het Hongaarse 'Natuur Historisch Museum'. Op de achtergrond de boekvormen met de 'taartpunten' (foto: Kovatz).

Ill. 8.

Een deel uit de von Schlümbach-collectie van het 'Martena Museum' te Franeker (foto: Martena Museum).

Ill. 9.

Een boekdeel, de plataan (*Platanus occidentalis*), uit de von Schlümbach-collectie van 'Natuur Museum Enschede'. Het herbarium is op een bedje van mos geplaatst (foto: Maurice Steemers/Onno Meeter).

Nederland is met zijn von Schlümbachxylotheeken¹³ ruim bedeeeld. Ze zijn te vinden in het 'Martena Museum' (voorheen 'Museum 't Coopmanshûs') in Franeker (158 banden, ill. 8), het 'Natuurhistorisch Museum' in Enschede (146 banden), 'Kasteel Groeneveld' in Baarn (147 banden), het 'Veluws Museum' in Harderwijk (1 band die eigenlijk tot de Enschede-collectie behoort) en in het 'Universiteitsmuseum' van Groningen (3 banden; zie verder, p. 179). De drie von Schlümbachxylotheeken hebben ingrijpende

restauraties ondergaan. Momenteel zijn ze in prachtige geklimatiseerde vitrines (ill. 15) opgesteld, waarbij hun presentatie sterk is verbeterd en bezoekers de collecties van zeer dichtbij kunnen bewonderen.

Goller en Ryss veroorzaken verwarring in de xylotheekwereld

Zowel Johann Goller als Ryss hebben niet alleen tijdens hun leven maar ook nu nog over het verloop van hun doen en laten nogal onzekerheden veroorzaakt. Von Hinterlang, von Schlümbach, Goller en Ryss waren tijdgenoten, hadden meer of minder dezelfde 'bosachtergrond', leefden bovendien in hetzelfde gebied rondom Neurenberg en maakten alle vier xylotheeken. Op zich waren alle ingrediënten voor conflicten aanwezig. Goller werkte een tijd voor von Schlümbach; von Hinterlang beklagde zich over de concurrentie. Von Schlümbach en Ryss raakten niet alleen in een persoonlijk conflict maar ook in een juridisch steekspel en er werden werknemers van elkaar weggenomen. Ze hebben alle vier onafhankelijk van elkaar xylotheeken aangeboden, wat impliceert dat ze zeker van elkaar te onderscheiden moesten zijn.

Johann Goller (1770-1811) was aanvankelijk leraar maar heeft ook voor von Schlümbach gewerkt,

wat verklaart dat met zijn onderwijzersachtergrond zijn handschrift voorkomt bij de von Schlümbach-xylotheken. In 1804 kondigt Goller zijn uit 140 delen bestaande xylotheek aan, voorzien van een eigen houtlijst, eigen nummering en eigen bouw. In 1809 levert hij een xylotheek af aan de toenmalige Maximiliaan I Jozef, koning van Beieren (1756-1825). Het lijkt derhalve alleszins redelijk dat de Goller- en von Schlümbachxylotheken van elkaar te onderscheiden moesten zijn.

De grootste Gollercollectie bevindt zich in de bibliotheek (ill. 10) van de Landbouwuniversiteit van Alnarp in Zweden (217 banden met 213 verschillende houtsoorten). In Duitsland bevindt zich één collectie in het 'Zoologisch Museum' van de universiteit in Stuttgart-Hohenheim en één in 'Waldmuseum Watterbacher Haus' in Markt Kirchzell (31 banden). Waarschijnlijk is de verloren gegane Wageningsexylotheek door Ryss samengesteld (zie ook p. 179). Ryss was boswachter in de regio Neurenberg. In die hoedanigheid kwam hij in directe aanraking met von Schlümbach, die uit het bosgebied van Ryss het plantenmateriaal betrok. De ontmoeting leidde ertoe dat Ryss von Schlümbach de toegang tot de bossen ontzegde en hem allerlei grove beschuldigingen tegen hem richtte. Het omgekeerde gebeurde eveneens: Ryss werd van plagiaat beschuldigd. In ieder geval vervaardigde Ryss xylotheken. Goller overleed in 1811, midden in de periode van xylotheekproducties. Ryss leverde zeker vier xylotheken aan koningshuizen in Italië en

Frankrijk. In Italië moet dit Eugênio de Beauharnais (1781-1824), de stiefzoon van Napoleon en vicekoning van Italië (1804-1814) zijn geweest. De toenmalige koningshuizen stonden in nauwe verbinding met elkaar. Bij alle koningshuizen bestond een directe behoefte om over xylotheken te beschikken, een directe vraag dus.

De lang gezochte, enorme Russische xylotheek

In 1974 plaatste de *Volkskrant* een wat onduidelijke maar interessante overzichtsfoto van een uit honderden delen bestaande "bomenbibliotheek", behorende tot de 'Timiryazev Landbouwuniversiteit' in Moskou. Naar de toenmalige geruchten zou de verzameling zo'n 1100 banden omvatten. Zowel voor als na de val van de muur faalden tot 2002 alle vrij vergaande pogingen om meer te weten te komen

Ill. 10a + b

Twee aanzichten van boekbanden uit de grootste Gollercollectie (217 banden) van de bibliotheek van de Landbouwuniversiteit te Alnarp (foto: Mikael Risedal).

Ill. 11.

Een overzicht van de ruim 500 massieve boekvormen van de 'Timiryazev Agricultural Academie' te Moskou (foto: Tjerk Miedema).

Ill. 12.

Deze Braziliaanse xylotheek van het 'Institut für Botanik' van de Universiteit Wenen, bestaande uit 311 massieve banden, werd aan Maximiliaan van Oostenrijk geschonken ter gelegenheid van zijn bezoek in 1860 aan Dom Pedro II, keizer van Brazilië (foto: Franz Speta).

over deze verzameling. In 2000 konden er uiteindelijk contacten worden gelegd. Professor M.K. Tursky was in 1860 de oprichter van de bosbouwafdeling van deze universiteit. Hij legde een verzameling van massieve houtboeken aan. Aangezien verschillende banden het jaartal 1851 vermelden, moet hij reeds vóór de oprichting van de afdeling bosbouw zijn begonnen. De massieve banden in verschillende breedte-afmetingen hebben aan de rugzijde de schors van de boom met daarop de botanische en Russische naam van de houtsoort. Het betreft vooral inheemse Russische soorten en slechts enkele uitheemse soorten. Het jaartal staat er op vermeld in met de hand geschreven zwarte inkt. Tot op heden dienen ze nog steeds een educatief doel voor de studenten. Momenteel is de academie en de uit meer dan 500 banden bestaande xylotheek (ill. 11) nog steeds op dezelfde plaats in Moskou gevestigd, in een voormalige rijsschool.

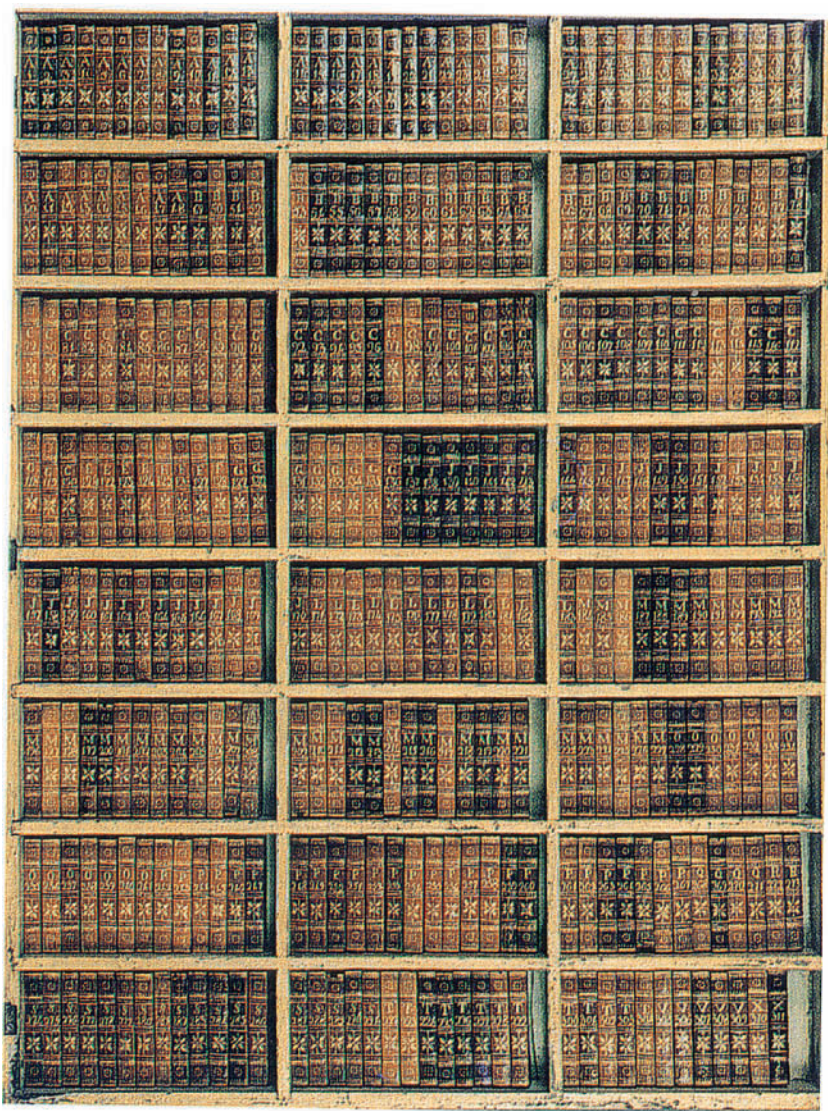
Onbekende makers onder de loep

Er zijn een tiental xylotheeken waarvan de makers niet meer te achterhalen zijn. Zo bestaat er bij het 'Koninklijk Instituut van de Tropen' (KIT) te Amsterdam een verzameling van ruim 80 massieve banden in vier formaten met het opschrift 'R.H.'. Deze verzameling met voornamelijk Indonesische houtsoorten is tijdens de koloniale periode, toen Indonesië nog een Nederlandse kolonie was, begin 1900 binnengekomen. Vermoedelijk werden ze echter door een zekere Junghuan gemaakt. Een deel van deze verzameling bevindt zich in het 'Nationaal Herbarium' te Leiden. Onbekend zijn de makers van de volgende verzamelingen in Oostenrijk: in het 'Stift Schlierbach' (3 banden als nabouw), het 'Schulmuseum Bad Leonfelden' in Bad Leonfelden (78 banden) en in het 'Museum der Forstliches Versuchsanstalt' in Wenen-Mariabrunn. De collectie van het 'Institut für Botanik' van de Universiteit Wenen is vooral bijzonder vanwege het ontstaan ervan. De xylotheek werd aan Ferdinand Maximiliaan van Oostenrijk geschonken ter gelegenheid van zijn bezoek in 1860 aan Dom Pedro II, keizer van Brazilië. Het betreft massieve vormen (311 banden), die duidelijk verschillen van de andere xylotheeken (ill. 12). Ieder deel is voorzien van een uniek nummer en de Braziliaanse naam van de houtsoort, in gouden letters, met de hand geschreven door de keizer.

Onbekend zijn ook de makers van de volgende verzamelingen in Duitsland: in het 'Naturwissenschaftliches Museum Dr. Heinz Fischer' in Königsbrunn en in het 'Bürgermeister Müller Museum' te Solnhofen (Beieren), in Slovenië in het 'Prirodoslovni Muzej Slovenije' in Ljubljana (108 massieve banden), en ten slotte zijn er twee onbekende makers in Tsjechië: in het 'Lovecké Museum Ohrada' in Hluboká (ca. 80 banden, waarschijnlijk van von Hinterlang) en in Kasteel Usov in het dorpje Usov nabij Olomouc (112 banden en een facsimile band).

Vrij onbekende, vergane en verdwenen xylotheeken

Er zijn nog een viertal minder bekende makers. Van Pater Alan Hubinger (1774-1841) bevindt zich in de Sterrenwacht te Kremsmünster (Oostenrijk) een collectie van 120 banden. Ernest Dominik Wittmanns collectie met 100 banden bevindt zich in het 'Joanneum' te Graz. De Pool Wiktor Kozłowski

(1791-1858) maakte verschillende xylotheken; één collectie bevindt zich nog in het 'Diözesan-Museum' in Sandomierz (Polen). Van Raimund Pertl (1756-1811) bevinden zich sinds 1802 bij het 'Institut für Holzforschung' te München nog 67 banden, die erg veel op banden van Huber lijken.

In de jaren na 1930 verwees Prof. Venema naar een xylotheek van Johann Adolf von Hildt¹⁴, die in het Farmacologisch Laboratorium van de Universiteit in Berlijn zou zijn. Hildt heeft helemaal geen xylotheek gemaakt, maar een bepaalde fineercollectie. Die bleek na de oorlog onvindbaar.

Het lijkt erg twijfelachtig of de xylotheek in Groningen door brand verloren is gegaan. Van de huidige drie resterende banden is het waarschijnlijk dat ze tot de Franekercollectie behoren. Bij het opheffen van de Uiversiteit van Franeker ging de grote hoeveelheid hortus- en herbariummateriaal naar Groningen en vrijwel zeker is de xylotheek daarbij geweest. De xylotheek onderging in de periode daarna vele omzwervingen.

In 1865 ging de xylotheek van het Oostenrijkse 'Stift Admont' (90 banden uit de jaren 1801-1807) bij een brand geheel verloren. Er zijn verschillende aanwijzingen dat er mogelijk elders nog xylotheken voorkomen, ondermeer in Palermo (147 delen)¹⁵, Parijs en St. Petersburg.

Vlak voor de Tweede Wereldoorlog bezat het voormalige Landbouwmuseum te Wageningen een xylotheek met 68 banden. Volgens de aantekeningen van Professor Venema uit 1937 kwam de collectie daar in 1916 terecht door toedoen van de heer H.J.M.F. Thijs, die voorheen leraar aan de Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool in Breda en daarvoor aan de KMA leraar was geweest. Na de oorlog bleek de xylotheek onvindbaar. Het lijkt erg waarschijnlijk dat, gezien de plaatselijke slechte oorlogsomstandigheden rondom Wageningen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, de xylotheek in de haard is opgestookt. Momenteel resten er twee oude zwart-wit foto's¹⁶ en de lijst met houtnamen van de verzameling. Deze lijst is gekenmerkt door een aansluitende serie van de meest gangbare naald- en loofhoutsoorten. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat de xylotheek van von Schlümbach of van Goller afkomstig is. Een aantal argumenten geldt hiervoor: de xylotheek in Wageningen blijkt qua afmetingen kleiner dan die in Leiden (von Schlümbach), is qua opbouw anders en de nummering van de banden heeft geen enkele overeenkomst. De lijst van houtsoorten is gekenmerkt door een aaneengesloten serie van de

meest gangbare naald- en loofhoutsoorten. Het is logisch dat von Schlümbach onder de toenmalige omstandigheden (concurrentie van de drie andere xylotheekmakers) geen behoefte had om van zijn concept af te wijken. Dezelfde argumenten gelden voor Groller. Het lijkt er erg op dat de collectie met een bepaalde opdracht van de koper of met bepaalde bedoelingen van de maker is opgezet. De Wageningse xylotheek zou derhalve wel eens een rechtstreekse levering kunnen zijn geweest aan bijvoorbeeld een militaire, mijnbouwkundige, waterbouwkundige of houtverwerkende instantie. Er is niet vast te stellen of de collectie aan de H.L.T.B-school, de KMA¹⁷ in Breda of aan een andere instantie werd geleverd.

Recente nagebouwde xylotheken

In 1934 vervaardigde in Italië Raffaele Cormio xylotheken, die zich momenteel bevinden in het 'Museo Civico di Storia Naturale' in Milaan (550 banden) en bij het 'Centro per lo studio dell'Ambiente Alpino' in Vito di Cadore (56 banden). Rond 1955 werd in Solnhofen in Duitsland een eenvoudige xylotheek (zonder inhoud) van 60 delen gemaakt, die in 2003 werd tentoongesteld in het 'Gutenberg Museum' in Mainz.

Bouwkundigtekenaar en verzamelaar van houtmonsters G. Hendriks uit Eelde (Nederland) maakte in de jaren 1970, begin van de jaren 1980 op zijn eigen manier een xylotheek uit massieve houtvormen met een speciale uitgeholde opening, waarin opgeborgen een kaftje met een zelfgemaakte beschrijving, documentatie en foto's e.d. van iedere boom/houtsoort. Voor de constructie werden alle vlakken in hout van voornamelijk inlandse houtsoorten toegepast, opdat men vooral goed de verschillende houtvlakken kon zien. De collectie bestaat uit 50 delen en bevindt zich in bezit van zijn dochter in Rijswijk.

In 1995 vervaardigde de beheerder Peter Reisner van het 'Bäuerliches Museum' in het 'Achentaler Heimathaus' in Rohrdorf voor het museum 35 massieve banden, die worden tentoongesteld.

Alfons Husson, meubelmaker, houtbewerker, bouwkundige, schrijnwerker en vooral houtenthousiast uit Mol (België) is de maker van de meest recente, moderne xylotheek (ill. 13). Deze in 2006 vervaardigde xylotheek¹⁸ bestaat nu uit 211 banden van voornamelijk Europese, Afrikaanse en Amerikaanse soorten.

Ill. 13.

Alfons Husson uit Mol vervaardigde in 2006 en 2007 een moderne xylotheek, die inmiddels uit 211 delen bestaat (foto: Emiel Huybrechts).

Wetenswaardigheden over de makers en hun historische xylotheeken

Men krijgt een beter beeld en inzicht wanneer de activiteiten van de verschillende xylotheekmakers in hun tijd en in verband worden geplaatst. In die tijd waren Europa en Duitsland regelmatig in conflicten en oorlogen verwickeld. Burgers en dus ook de xylotheekmakers vervulden vaak een militaire functie. Vertegenwoordigers van koningshuizen en edelen dienden veelal als officier. Aan de andere kant bestond bij alle koningshuizen ook een soort verzamelwoede en de behoefte een xylotheek te bezitten. In die periode waren bijvoorbeeld ook de jacht en bosbouw sterk met elkaar verbonden, wat nu vrijwel overal verdwenen is. Friedrich August Ludwig von Burgsdorf (1747-1802) speelde een belangrijke en leidende rol in de kennisontwikkeling van de bosbouw, vooral in Pruisen. In 1779 begon hij een boomkwekerij en legde een tuin met 600 verschillende boomsoorten uit Europa en Noord-Amerika aan. Hij gaf als leraar onderwijs in de bosbouw. Van zijn hand verschenen veel publicaties, een *Forsthandbuch* en afbeeldingen van honderd verschillende houtsoorten in prachtige kopergravures¹⁹. Alles

bijeen was het praktisch een encyclopedisch werk. Een lariks van 43 meter hoog in zijn kwekerij is momenteel (2007) de hoogste boom in de bossen nabij Berlijn. In 2002 corrigeerde Albrecht Milnik in een publicatie over von Burgsdorf de vele misvattingen over von Burgsdorf.

Aan het vervaardigen van de xylotheeken ging het aanleggen van een beperkt aantal houtverzamelingen vooraf. Ongeveer een eeuw voor de eerste xylotheek verscheen, zette de apotheker Linck reeds een houtverzameling op, die nu nog uit 810 houtsoorten bestaat en te bezichtigen is in Waldenburg (Duitsland). Op zich is het een zeer logische ontwikkeling dat men begon met houtsoorten te verzamelen. Hieruit blijkt verder dat Duitsland een belangrijke initiërende rol heeft gespeeld in de kennis van bomen en hout en de verbreiding ervan.

Wanneer men de nu beschikbare informatie van de xylotheekmakers ordent en analyseert, komen er verschillende wetenswaardige, interessante en ook nieuwe aspecten naar voren. Het blijkt dat de meeste makers ruim dertig jaar oud zijn wanneer ze hun xylotheek 'naar buiten' brengen. Schildbach, Bellermann en Huber waren tijdgenoten. Het is onbekend of zij onderling contact hebben gehad of van elkaars

bestaan afwisten. Het is zeker dat Huber kennis heeft gehad van het werk van von Burgsdorf en van de Schildbachxylotheek. Van alle xylotheekmakers kan worden gezegd dat ze in een andere beroepsrichting werkzaam waren, vooraleer ze zich aan de xylotheeken waagden.

In 1774 leverde Schildbach zijn eerste xylotheek af in Kassel en daardoor is hij vrijwel zeker de eerste xylotheekmaker geweest (zie p. 171-172). Het was als het ware het prototype. In 1781 verscheen de eerste publicatie over het bestaan van zijn xylotheek. Bellermand, die een niet onaanzienlijk collectie van 110 xylotheeken maakte, was de eerste met massieve boekvormen. Er zijn dus slechts twee collecties overgebleven. Huber wekt de indruk zich af te zetten tegen Schildbach door de nadruk te leggen op zijn 'natuurlijke' xylotheek. Immers die van Schildbach was een zeer eenvoudig kistje met namaak plantenmateriaal. Huber gebruikte de natuurlijke bestanddelen, het herbariummateriaal. Alle andere makers van de historische xylotheeken gebruikten eveneens het herbariummateriaal.

Von Hinterlang, von Schlümbach, Goller en Ryss waren niet alleen tijdgenoten, alle vier vervaardigden ze tegelijkertijd xylotheeken, zoals blijkt uit publicaties. Zij leefden allen in de buurt van Neurenberg, hadden dus meer of minder met dezelfde klantenkring te doen en kenden elkaar. Zij leefden zo'n 25 à 30 jaar later dan het hiervoor genoemde drietal. De productie van de xylotheeken was geen eenmanszaak maar verlangde meerdere werknemers. Een verdere bijzonderheid is dat von Schlümbach eerst voor von Hinterlang heeft gewerkt en vervolgens zelfstandig begon te werken. Op zijn beurt werkte Goller voor von Schlümbach alvorens hij voor zichzelf begon.

Vanwege de hiaten in de nummering bij alle Nederlandse collecties is er regelmatig gespeculeerd over ontbrekende of zoekgeraakte banden. De eenvoudige verklaring is dat deze nummers van begin af aan waren gepland, maar dat de bepaalde bomen of struiken zich er niet goed voor leenden om er een band van te maken. Dit kon te wijten zijn aan te weke plantendelen of aan andere omstandigheden. Er is dus niets verloren gegaan. Interessant om te vermelden is, dat een studie van de watermerken in het papier van enige xylotheeken heeft uitgewezen dat het papier afkomstig was uit Nederland en wel van de bekende papiermolen het 'Herderskind' van Cornelis & Jakob Honig uit Zaandijk. Het papier dat bij de andere xylotheeken werd gebruikt kwam doorgaans van papiermolens uit de directe

omgeving. Het was overigens in die tijd ook niet ongewoon om het watermerk van een ander te kopiëren.

Bij de spreiding van de nu bekende, historische xylotheeken over Europa blijkt dat deze in tien landen voorkomen: Duitsland (met 18), Hongarije (1), Nederland (6), Oostenrijk (11), Polen (2), Rusland (1), Tsjechië (4), Slovenië (1), Zweden (2) en Zwitserland (1). De recentere xylotheeken treft men aan in vier landen: België (1), Duitsland (2), Italië (2) en Nederland (1). Vreemd is evenwel dat in Frankrijk tot op heden geen xylotheeken te voorschijn zijn gekomen, vooral omdat de drie Nederlandse xylotheeken door Koning Lodewijk Napoleon werden geschonken aan de universiteiten van Franeker, Harderwijk en Leiden. Stelt u zich voor: een Franse koning (van Nederland) schenkt in Duitsland vervaardigde xylotheeken aan drie Nederlandse universiteiten, terwijl in het eigen land Frankrijk er (momenteel) geen enkele voorkomt, of althans tot op heden niet bekend is. In dit verband moet worden opgemerkt dat zowel von Schlümbach, Goller als Ryss aan de omliggende koningshuizen xylotheeken hebben geleverd en dat deze koningshuizen toen sterke onderlinge verbanden hadden.

Dat verzamelingen bijzondere wegen kunnen gaan blijkt bij de Alnarp collectie. Deze kwam in 1952 aldaar terecht als een donatie van Per August Sandgren, een tuinman en deelnemer aan een van de eerste cursussen in tuinieren aan het 'Alnarp Institute' in de jaren 1880. In de jaren 1920 had hij de collectie in Duitsland gekocht.

Het is vanzelfsprekend dat de meeste xylotheeken nu nog in Duitsland en Oostenrijk voorkomen. Daar waren de belangrijkste makers met het grootste aanbod en afname. Bellermand vervaardigde 110 xylotheeken, waarvan er nu nog slechts twee bekend zijn. Van Huber is bekend dat hij 18 xylotheeken maakte, waarvan er nu nog 11 over zijn. Van von Hinterlang zijn er momenteel 15 bekend; hoeveel hij er maakte is onbekend. Van Ryss is bekend dat hij vier xylotheeken aan koningen in Italië en Frankrijk leverde. De twee bekende, recente Italiaanse xylotheeken lijken ontstaan uit een historische, die werd aangevuld door Cormio. De grootste collecties bevinden zich momenteel in Milaan (550 banden), Moskou (ruim 500 banden, het precieze aantal is niet geteld) en Kassel (530 banden). Verder moet men vaststellen dat de historische xylotheeken van de jaren 1780 slechts twee, hooguit drie decennia in de belangstelling hebben gestaan. Ruim tweehonderd jaar waren

ze dus aan de openbaarheid en het publiek onttrokken. Ze waren vaak onder slechte omstandigheden verstopt in kelders, opslagplaatsen of waren anderszins opgeborgen. De meeste hadden erg te lijden.

Naar het aantal overgebleven collecties gerekend, blijken die van von Hinterlang met 15 xylotheken en Huber met 11 de grootste te zijn. Buiten Nederland bestaan geen andere von Schlümbachxylotheken. Nederland was op zich dus aanvankelijk goed bedeed met vijf xylotheken, namelijk in Franeker, Leiden (nu in Baarn), Harderwijk (nu in Enschede), Amsterdam (en deels in Leiden) en Wageningen (verdwenen). Van de Oostenrijkse xylotheken zijn de makers allen bekend.

Een vergelijking van de beschrijvingen van de lariks (bijlage I) door de xylotheekmakers Schildbach, Huber, von Hinterlang, von Schlümbach en Goller toont aan dat (bekeken vanuit een huidige gezichtspunt) er in hun tijd over een periode van dertig jaar een zeer beperkte kennisontwikkeling over de bomen en hout plaatsvond en dat er onderling geen wezenlijk grote verschillen bestonden. Huber blijkt het meest uitvoerig in zijn beschrijving te zijn; de beschrijving door von Schlümbach lijkt erg mager. Een verdienste van de xylotheekmakers is zeker, dat ze ordening en onderscheid hebben gebracht in de voorkomende boom- en houtsoorten. Ook wordt duidelijk dat men met de kennis van bomen en hout in tweehonderd jaar tijd toch van erg ver weg is gekomen en er ontzettend veel is bereikt.

Xylotheken, de moeite waard gezien te worden

Het is goed om te onderkennen dat veel van de hier besproken xylotheekcollecties worden tentoongesteld in oude kastelen of burchten, gelegen in prachtige omgevingen. Vaak kan een bezoek aan een xylotheek worden gecombineerd met andere interessante onderwerpen²⁰. Neem bijvoorbeeld Burg Guttenberg, die op de hellingen aan de Neckar is gelegen en een prachtig uitzicht biedt. Ook Schloss Langenburg of de 13de-eeuwse burcht en slot Usov in Usov bij Praag zijn het bezichtigen waard. Dichter bij huis kan men bij Kasteel Groeneveld in Baarn, het oude Martenaslot in Franeker of in het nieuwe museum 'Twentse Welle' in Enschede terecht. Bijlage II geeft een overzicht van de xylotheken, per land en stad ingedeeld. Het is raadzaam ook even op internet te zoeken; dat kan een bezoek vergemakkelijken. Naspeuring naar xylotheken op internet kan soms ook tot zekere hilariteit voeren.

De zogenaamde 'Holz-Bibliothek' te Eno (Finland) blijkt bij nader onderzoek een gewone bibliotheek in een houten gebouw te zijn.

Xylotheken voor de toekomst zeker gesteld

Wat beslist vermeld moet worden is dat veel xylotheken erg hebben geleden en dat sommige nu nog lijden, niet alleen onder de tand des tijds, allerlei ongedierte, gebrek aan kennis of onwetendheid, slechte ondeskundige restauraties, maar in belangrijke mate ook onder een slecht beheer van de eigenaren en museumdirecties. Het herbariummateriaal blijkt na zo'n lange tijd erg kwetsbaar en de meeste houtsoorten zijn gevoelig voor de houtworm. Bovendien is in het verleden vaak gebruik gemaakt van giftige, chemische middelen, waardoor restauraties nu erg worden bemoeilijkt of zelfs niet onder normale werkomstandigheden kunnen worden verricht. Ook blijken in het verleden stoffen te zijn gebruikt, die op de lange termijn door bepaalde vormen van kristallisatie niet goed hebben uitgepakt. Dit alles wijst op een mismanagement dat regelmatig aan het daglicht komt en blijkbaar gewoon is. De laatste vijftig jaar ziet men af en toe in binnen- en buitenland de wijze van onderhoud en restauratie als onderwerp aan de orde komen. Er zijn principiële discussies over het punt of er moet worden gerenoveerd met nieuw materiaal of dat het oude wordt gerestaureerd. Het vrijkomen van giftige stoffen kan meespelen en restauratie vindt her en der ondeskundig plaats. Als enige in Europa heeft Maurice Steemers (Enkzicht Restauratie Atelier) uit Barchem (Nederland) zich in de restauratie van xylotheken gespecialiseerd (ill. 14). De honderden

Ill. 14.
Overzicht van
het benodigde
restauratiemateriaal
van xylotheken bij
Maurice Steemers
(Enkzicht Restauratie
Atelier) te
Barchem (foto:
Maurice Steemers/
Onno Meeter).

banden van de xylotheken van Baarn en Enschede werden door hem voortreffelijk gerestaureerd. Bij de vele publicaties over xylotheken in Europa valt het verder op, dat er ontzettend veel fouten worden gemaakt over makers, vergelijkingen en de omvang van de collecties. Op zich is dit verschijnsel niet ongewoon, maar het is goed om weten dat momenteel dit soort informatie betreffende xylotheken beschikbaar aan het 'rondzingen' is.

Zoals gezegd, waren en zijn xylotheken op zich kleine kunstwerkjes. Ze hebben nog steeds historisch-wetenschappelijke waarde. Uit een vergelijking van de kennis van toen en nu blijkt de enorme vooruitgang, die de laatste 200 jaar is gemaakt inzake de gehele kennisontwikkeling in de bosbouw. Voor velen zijn de xylotheken nog bewonderenswaard en een dankbare, interessante historie. Wellicht komt er een ogenblik dat men o.a. via de xylotheken nog naar bomen in een doosje kan kijken, omdat een deel van ons huidige bomenbestand door het veranderende klimaat is verdwenen.

Tot slot mag opgemerkt worden dat het hoopvol en positief is te constateren hoeveel activiteit gaande

is om die kleine hoeveelheid overgebleven xylotheken voor het nageslacht te behouden. Er wordt duidelijk moeite gedaan om ze blijvend kundig tentoon te stellen. Ook wordt er reclame en werving voor gemaakt, waarbij door veel xylotheekbezitters op constructieve wijze van Internet gebruik wordt gemaakt. De verwachting is ook, dat er ongetwijfeld hier en daar nog verschillende collecties bewaard moeten zijn gebleven. Hopelijk komen die vroeg of laat weer boven water²¹.

Noten

1. In dit artikel wordt de term 'xylotheek' verder gebruikt omdat deze het meest gangbaar is. In Duitsland gebruikt men de term 'Holz-Bibliothek' en in Italië 'siloteca', 'libri di legno' en 'xiloteche'.

2. Eind van de jaren 1930 deed Prof. H.J. Venema veel onderzoek naar het bestaan van xylotheken in Europa en publiceerde er veel over in Nederlandse tijdschriften. Prof. Venema en de fotograaf Oostendorp zijn vrijwel zeker de laatsten geweest, die in die periode de Wageningse xylotheek nog persoonlijk hebben gezien.

3. Pater Armand Kraml van de Sterrenwacht te Kremsmünster (Oostenrijk) was de eerste, die de xylotheken op Internet presenteerde.

4. Anne FEUCHTER-SCHAWELKA, Winfried FREITAG, Dieter GROSSER, *Alte Holzsammlungen. Die Ebersberger Holzbibliothek: Vorgänger, Vorbilder und Nachfolger* (Der Landkreis Ebersberg, 8), Ebersberg, 2001.

5. Naast de historische xylotheken bestaan er ook meerdere historische houtverzamelingen van o.a. Ch. Clodius, J.H. Linck, A.W. Winterschmidt, A. Seba, M. Houttuyn, H. von Nördlinger, P.F. von Humboldt, F.A.L. Burgdorf, J.A. Hildt, R.B. Hough, Burkart en een paar bijzondere Japanse verzamelingen. Verder bestaan er wereldwijd vele, vaak omvangrijke institutionele, wetenschappelijke en particuliere houtverzamelingen. William Louis Stern maakte een wereldwijde inventarisatie van de institutionele en wetenschappelijke houtverzamelingen, die zich bij universiteiten en houtinstituten bevinden: William Louis STERN, *Index Xylariorum. Institutional Wood Collections of the World*, 3rd rev. ed., Leiden, Rijksherbarium, 1988.

6. In de 17de en de 18de eeuw waren apothekers vaak in het bezit van een naturaliën- of kunstkabinet. Zo heeft de apothekersfamilie Linck drie generaties lang een uitzonderlijke positie ingenomen met hun 'Holz-Kabinett'. De houtverzameling van Linck met 810 houtmonsters dateert uit 1670 en is de oudste en enige houtverzameling, die nog bestaat. In het museum te Waldenburg in Duitsland is behalve de houtverzameling eveneens een bijzonder en interessant naturaliënkabinet te bezichtigen. Zie onze bijdrage in dit boek op p. 199-201.

7. Zie ook bijlage I voor de toenmalige detailbeschrijvingen van de lariks van resp. Schildbach, Huber, von Hinterlang, Goller en von Schlümbach.

8. Zie verder, p. 187.

9. Catharina II van Rusland (1729-1796) werd als Duitse prinses geboren. In 1744 kwam zij naar St. Petersburg om met de Russische troonopvolger de latere Tsaar Peter III te trouwen. Voor Rusland had ze een invloedrijke rol in de verlichting, de expansie en de diplomatie. Net als elke andere vorst, probeerde

Ill. 15.

De nieuwe geklimatiseerde vitrine met de rondom goed te bezichtigen von Schlümbach-collectie van 'Museum Martena' te Franeker (foto: Tjerk Miedema).

zij haar gasten te imponeren met haar kunstverzameling. Bij Catharina nam dat echter extreme vormen aan. Bij elke veiling, waar ook in Europa, was wel een agent van haar aanwezig om de topstukken te kopen. De verzameling breidde zich dan ook snel uit. De collectie van de Hermitage in St. Petersburg is grotendeels door de verzamelwoede van Catharina tot stand gekomen. Zij probeerde haar imago als verlicht vorstin hoog te houden door cultuur te stimuleren in de Russische samenleving. Zij legde de grondslag voor de Gouden Eeuw van Rusland die de opkomst van de literatuur in de 19de eeuw tot gevolg had.

10. Johann Georg Krünitz (1728-1796) informeerde de mensen indertijd over vele onderwerpen, waaruit een encyclopedie ontstond, die bekend is geworden als de 'Krünitz'. Momenteel zijn er acties gaande dit werk weer op orde te brengen.

11. Johann Gregor Mendel (1822-1884) was abt/wetenschapper in het augustijnerklooster St. Martin. Hij experimenteerde met het kruisen van planten en wordt de 'vader van de moderne genetica' genoemd. Hij was in eigen land miskend en beroemd in het buitenland.

12. De acte 'Adelsmatrikel, Adel S 41 uit het 'Bayerisches Hauptstaatsarchiv' van 19 november 1955 documenteert: 'königliche bayerische Revierförster' – Alexander Christian Heinrich Friedrich von Schlümbach.

13. Koning Lodewijk Napoleon (1778-1846) schonk aan de toenmalige universiteiten van Franeker, Harderwijk en Leiden ieder een xylotheek. Deze schenkingen moeten worden gezien in het licht van zijn regeerperiode in Nederland. Lodewijk Napoleon, broer van de Franse keizer Napoleon Bonaparte, werd tijdens zijn korte vierjarige regering (1806-1810) als koning van Holland in het land steeds populairder. Hij liet zijn sporen na op het culturele vlak en nam initiatieven tot de oprichting van de Koninklijke Bibliotheek en van een nationaal museum. In 1809 opende dit Koninklijk Museum zijn deuren in het Amsterdamse Paleis op de Dam. Deze voorloper van het Rijksmuseum was gebaseerd op de collectie van de in 1800 geopende 'Nationale KonstGallerij' in Den Haag. Lodewijk manifesteerde zich als typisch Hollandse koning en hij leerde Nederlands. Hij ontpopte zich als een ware mecenas en kocht binnen korte tijd enkele vermaarde collecties voor het museum.

14. Hildt bracht tussen 1797 en 1799 een verzameling in- en uitheemse fineermonsters bijeen, naar zijn mening van belang voor de technologische kennis, eigenschappen en warenkennis ten behoeve van het gebruik van houtsoorten in de kunst, verfindustrie (voor verfstoffen) en voor de medicinale aspecten (voor apotheken). Diverse pogingen in Berlijn om de collectie te vinden leverden niets op. Momenteel bestaat uit het vakgebied voor de collectie geen interesse meer. Een Hildtverzameling bestaat nog in Rudolstadt.

15. De Italiaan Enrica Baldini maakt melding van een Siciliaanse verzameling van 147 inheemse houtsoorten in het 'Istituto Tecnico Agrario Castelnuovo di Palermo'. Rapportage van Inzenga hierover dateert uit 1863. Naspeuringen leverden niets op.

16. De uit 1937 daterende publicatie *De xylotheek van het Landbouwmuseum* van Prof. Venema bevat de enige twee foto's (fotograaf F.P. Oostendorp) van de Wageningse xylotheek. Venema vermeldt de verschillen met de von Schlümbachxylotheek en publiceert de lijst met houtnamen van de collectie.

17. De Koninklijke Militaire Academie (KMA) werd in 1828 in Breda opgericht. Goller was toen reeds 17 jaren dood. Von Hinterlang, von Schlümbach en Ryss leefden nog.

18. De openslaande boekdelen van deze xylotheek hebben alle hetzelfde formaat (187 × 140 × 45 mm) en een band bestaat uit vier delen. Het binnendeel is een kistvorm zonder deksel, gemaakt uit wit tulpenboomhout. Het driedelige omslag (het

kraft) is voor iedere boekband gemaakt uit een andere houtsoort. De voor- en achterkant zijn meestal tangentiaal gezaagd, het rugstuk is zo mogelijk radiaal toegepast. In het kistje bevindt zich voor iedere afzonderlijke houtsoort een steekkaart met een uitgebreide technische beschrijving en een daarbij behorende, onbewerkt houtmonster.

19. In de bibliotheek van de Wageningen Universiteit bevindt zich een publicatie met de kopergravures van von Burgsdorf.

20. De meeste xylotheeken kunnen worden bezichtigd. Het is echter zeer wenselijk vooraf de bezoek mogelijkheid en openingstijden bij de betreffende organisatie te verifiëren (zie ook bijlage II met het landen / steden overzicht).

21. Voor de totstandkoming van dit artikel zijn meerdere personen behulpzaam geweest en hen hier te bedanken is erg op zijn plaats. Het zijn mevrouw Feuchter-Schawelke (Weimar), mevrouw van Vliet van Kasteel Groeneveld (Baarn), Winfried Freitag van het 'Wald und Umwelt Museum' (Ebersberg), Alfons Husson (Mol), Luc Knapen (Leuven), Peter Mansfeld van 'Museum im Otteneum' (Kassel), Chris Raad (Leidschendam) en de heer Rous (Kleve) en Maurice Steemers (Barchem).

22. Colofonium ofwel vioolhars is de meest gebruikte natuurlijke harssoort. Er wordt onder meer zeep en lak van gemaakt, maar ook in wierook mengsels komt het voor.

23. Dit wordt evenals manna gegeten.

24. Grenenhout.

25. Naalden.

26. In dit overzicht worden de houtverzamelingen niet meegerekend.

Xylotheek bibliografie

ANDREAS, H., *Botanische bindingen tussen Franeker en Groningen*, in *Mededelingen van het Universiteitsmuseum*, 9, Groningen 77-80.

BAAS, Pieter, *On Some Wood Collections of Historical Interest*, in *IWA Bulletin* 2 (1981) nr. 1, 45-47.

BALDINI, Enrico, *Documenti di museografia naturalistica. Le xiloteche di Milano e di San Vito di Cadore* (Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna), Bologna, Lo Scarabeo, 1993.

BALDINI, Enrico, *I 400 anni dell'orto botanico di Pisa*, in *Museo di Storia Naturale. Museografica scientifica* 9 (1992-93) 181-223.

BANFI, Enrico, *La Siloteca Cormio*, Milaan, Museo Civico di Storia Naturale, 1987.

BRETELIER, F.J. & M. SOSEF, *Herbarium Vadense*, Wageningen, Wageningen Agricultural University, 1996.

BUCZKO Krisztina, *125 Years of the Botanical Department of the Hungarian Natural History Museum*, Boedapest, Hungarian Natural History Museum, 1996.

Bücher aus Holz, in *Freie Stunde*, in *Sparkasse* 33 (1985) nr. 10, 14-16.

EKKART, R.E.O., *Friesland's Hogeschool en het Rijks Atheneum te Franeker*, Franeker, Museum 't Coopmanshûs, 1971.

ERNET, D. & B.A. MATHIAS, *Neues zur Xylotheek, zu einer historisch wertvollen Gebölzlebrsammlung aus dem Beginn des 19. Jahrhunderts*, in *Johanneum Aktuell* (Graz) 3 (1992) 2-5.

- Expositie over 'Xylotheek', Natuurmuseum Zwolle, in *De Telegraaf*, 4 maart 1995.
- FEUCHTER-SCHAWELKA, Anne, *Candid Hubers forstwissenschaftliches Wirken in Ebersberg. Der Geistliche als Weltpriester und Wissenschaftler im Zeitalter der Aufklärung*, in *Der Landkreis Ebersberg. Geschichte und Gegenwart. Teil 3: Nutzungen, Wandlungen und Gefährdungen des Ebersberger Forstes. Beiträge zur Geschichte unserer Umwelt*, Stuttgart, Deutsche Sparkassenverlag, 1990, 38-47.
- FEUCHTER-SCHAWELKA, Anne, *Von "Holz-Bibliotheken" und ihren Hersteller* (Sonderdruck aus Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde), Wolnzach, Kastner, 1991.
- FEUCHTER-SCHAWELKA, Anne, Winfried FREITAG, Dieter GROSSER, *Alte Holzsammlungen. Die Ebersberger Holzbibliothek: Vorgänger, Vorbilder und Nachfolger* (Der Landkreis Ebersberg, 8), Ebersberg, Kreissparkasse, 2001.
- FEUCHTER-SCHAWELKA, Anne, *Carl Schilbachs "Holzbibliothek nach selbstgewähltem Plan" von 1788*, Kassel, Naturkundemuseum, 2001.
- GAILLEMIN, Jean-Louis, *Gli splendora della fede. La Reiche Kapelle eretta Monaco di Baviera da Massimiliano I*, in *AD/Oggetti* nr. 75 (1994) 66-71.
- GARRETT, Jeffrey, *The Crisis of Representation in German Libraries after 1800*, Evanston, IL, Alice Berline Kaplan Center for the Humanities, 1999.
- GISCHLER, Arnout C., *Xylotheeken in Nederland*, in *Origine* 5 (1997) nr. 4, 50-55.
- GISCHLER, Arnout & STEEMERS Maurice, *Gedane zaken nemen geen keer*, in *Het Houtblad* 11 (1999) nr. 2, 14-17.
- GROEN, Geale, *Hier is een kneuter aan het werk geweest – groot onderhoudsbeurt xylotheek*, in *Museumkrant Museum 't Coopmanshûs* (Franeker), december 1999, 5.
- GROOT, Annelies E.M. DE, *Hoogtepunten uit de collectie van Museum 't Coopmanshûs*, 1997 (1-15: "Wat is een xylotheek").
- GUNN, Angus, John EDMONSON, John MALPAS, *A Provisional List of Wood Samples in the Collection of Liverpool Museum*, Liverpool, Liverpool Museum, 1989.
- HOEKSTRA, Hans, *Ontvangen van Zijne Majesteit den Koning van Holland*, in *Spectrum* (Franeker) 25 mei, 1996, 33-35.
- Eine 'Holzbibliothek' gibt es auch in Robrdorf bei Rosenheim*, in *Holz-Zentralblatt*, nr. 88, 1995.
- HUBER, Candidus, *Ankündigung einer natürlichen Holz-Bibliothek*, Ebersberg, 1791.
- HUBER, Candidus, *Kurzgefaßte Naturgeschichte der vorzüglichsten baierischen Holzarten nach ihrem verschiedenen Gebrauche in der Landwirtschaft, bey Gewerben, und in Offizinen: als Handbuch für jeden Liebhaber der Forstwissenschaft so wohl, als für die Besitzer der Ebersbergischen Holzbibliothek*, München, Lentner, 1793.
- JUNGHANSS, Burkhard, *Die Candid Hubersche Holzbibliothek*, in *Natur und Museum* 116 (1986), nr. 2, 59-62.
- KRAML, Amand, *Ein Nachtrag zu 'Die Xylotheek der Sternwarte Kremsmünster'*, *Naturwissenschaftliche Sammlungen Kremsmünster. Berichte des Anselm Desing Vereins* nr. 28 (1995) 14-16.
- KRAML, Armand, *Die Xylotheek der Sternwarte Kremsmünster*, in *Naturwissenschaftliche Sammlungen Kremsmünster. Berichte des Anselm Desing Vereins* nr. 25 (1992) 1-15.
- KUIPERS, Wim, *Staatsbosbebeer toont unieke collectie boomboeken. Xylotheeken: bomen schrijven hun verhaal in natura* in *De Limburger*, juli 1982.
- LENZ, Otto, *Die sogenannte Holzbibliothek im Museum zu Kassel*, in *Zeitschrift des Vereins für Hessische Geschichte und Landeskunde* NF 2 (1869) 328-338.
- MATZEK, Robert, *Holzbibliothek. Durchs Holzauge betrachtet* (63), in *Holz-Zentralblatt* nr. 8 (1995).
- METCALFE, C.R., *History of the Jodrell Laboratory as a Centre for Systematic Anatomy*, in *Leiden Botanical Series* 3 (1976) 1-19.
- METGEN, Günther, *Holzbibliotheken als Buch der Natur*, in *Akzente. Zeitschrift für Literatur* 6 (1979) 654-664.
- MIEDEMA, Tjerk, *De unieke xylotheek van Franeker*, in *Franiicker. Historisch tijdschrift voor Franeker en omgeving* (2003) 21-22.
- MIEDEMA, Tjerk, *Europese xylotheeken uit de vergetelheid*, in *Natuurmuseum Jannink* (2000) 20-25.
- MIEDEMA, Tjerk, *Historic Plant and Wood Collections Surviving in Europe*, in *World of Wood Bulletin: International Wood Collection Society (IWCS)* 52 (1999) nr. 12, 4-6.
- MIEDEMA, Tjerk, *Historische Houtverzamelingen in Nederland*, 53 (2000) nr. 147, 20-22.
- MIEDEMA, Tjerk, *De eerste houtverzameling uit 1670. Het houtkabinet van Linck*, in Luc KNAPEN & Leo KENIS (ed.), *Hout in boeken, houten boeken en de 'fraaye konst van houtdraayen'* (Documentatr libraria, 35), Leuven, Maurits Sabbebibliotheek – Uitgeverij Peeters, 2008, 201-203.
- MILNIK, Albrecht, *Obersforstmeister August von Burgsdorf 1747-1802* (Eberswalder forsthistorische Schriftenreihen, 2/8), Eberswalde, Druckhaus Eberswald, 2002.
- OUDSTEN, Adri DEN, *Het Botanisch Kabinet. Herbaria, houtverzamelingen, aquarellen en boeken uit vier eeuwen*, Franeker, Museum 't Coopmanshûs, 1980, 3-10.
- RAHMANN, M., H. RAHMANN, B. GERIKE, Th. PLÖTTNER, *Die Hohenheimer Holzbibliothek* (Hohenheimer Themen 1), St. Katharinen, Scripta Mercaturae Verlag, 1992, 65-11.
- REISNER, Peter, *Eine 'Holz-bibliothek' gibt es auch in Robrdorf* in *Holz-Zentralblatt*, nr. 88, 1450.
- RODING, G.M., *De xylotheek van de Hogeschool van Harderwijk*, in *Nederlandse Dendrologische Vereniging (N.D.V.), 20e Jaarboek* (1954/55) 161-168.
- RODING, G.M., *Een merkwaardige houtverzameling*, in *De Levende Natuur* 61 (1958) 46-47.
- SCHILDBACH, Carl, *Beschreibung einer Holz-Bibliothek nach selbst gewähltem Plan*, Cassel, Estienne, 1788.

SCHONBECK-TEMESY, Eva, *Die Holzerbibliothek eines Kaisers*, in *Wissenschaft und Technik*, november 1992.

SJOERDS, Foeke, *Algemene Beschryvinge van Oud en Nieuw Friesland*, Leeuwarden, Stads-Drukker Pieter Koumans, 1768.

SPETA, Franz, *Eine brasilianische Xylotheke vom Kaiser Brasiliens*, in *Linzer biologische Beiträge* 24/1 (1992) 367-373.

SPETA, Franz, *Xylotheke. 150 Jahre Botanik am Oberösterreichischen Landesmuseum*, Linz, 1983, 3-16.

STEEMERS, Maurice, *De conservering van de Enschedese-xylotheek*, in *Natuurmuseum Jannink* 3 (2000) nr. 1, 26-29.

STERN, William Louis, *Index Xylariorum. Institutional Wood Collections of the World*, 3rd rev. ed., Leiden, Rijks-herbarium, 1988.

TEN HORN, Janine, *Bomen in een doosje*, in *Residence Gardens* (Amsterdam), april 2000, 3-16.

VENEMA, H.J., *De xylotheek van het Landbouwmuseum te Wageningen*, in *Mededeelingen van het Arboretum der Landbouwhoogeschool te Wageningen* (1937) 10-16.

VENEMA, H.J., *Naamlijst der Houtige gewassen, aanwezig in de xylotheek van het Landbouwmuseum te Wageningen*, in *Mededeelingen van het Arboretum der Landbouwhoogeschool te Wageningen* (1937) 117-123.

VENEMA, H.J., *De xylotheek van de voormalige Hogeschool en het Rijksatheneum te Franeker*, in *Jaarboek 14 der Nederlandse Dendrologische Vereniging* (1939) 82-105.

VENEMA, H.J., *De biologische verzamelingen der voormalige Hoogeschool te Franeker*, in *Fryske Jirboek* 42, 1(5), 100-115.

VENEMA, P., *De xylotheek van Friedrich of Ferdinand?*, in *Natuur & Museum. Kwartaalblad* 37/4 (1993) 55-58.

ZAGORSKA-MAREK, Beata & Hans Georg RICHTER, *The Old Wood Collections of Wrocław, Poland*, in *IAWA Bulletin* 11 (1990) nr. 1, 102-104.

ZUIDEMA, Peter, *Bomen-bibliotheek te Moskou*, in *De Volkskrant*, 1974.

ZUIDEMA, Peter & Corien VAN ZEDEN, *Xylotheek: een verzameling bomen in boekvorm*, in *VU Magazine* 23 (juni 1994) 34-37.

Résumé

Il existe encore une quarantaine de xylothèques, la plupart historiques, réparties dans dix pays européens; elles ont été réalisées à la fin du 18e et au début du 19e siècle, au cours d'une période de maximum deux à trois décennies. Le public leur a prêté peu d'attention durant plus de deux siècles. Les xylothèques, du grec *xylon* (bois) et *thêkê* (armoire ou lieu de rangement), sont des collections de livres en bois massif (fermés) ou qui peuvent s'ouvrir. Chaque volume est constitué d'une essence de bois particulière et les volumes ouverts contiennent le matériel propre à un herbier: feuilles, pollen, semences, fleurs, fruits, deux coupes de branches, sciure, charbon de

bois, etc. de l'arbre concerné ainsi que la description de l'arbre et du bois qui en provient.

Les xylothèques se sont constituées à l'époque des cabinets de curiosités naturelles, lorsqu'on a commencé à collectionner les choses les plus invraisemblables et à s'intéresser plus à la nature. Il y a eu seulement sept fabricants de xylothèques répartis en deux groupes. Le premier groupe compte Schildbach, Bellermand et Huber. Quant au second, il est constitué de contemporains vivant dans la région de Nürnberg: von Hinterlang, von Schlümbach, Goller et Ryss. Le premier groupe fournit ses xylothèques au citoyen modal, tandis que les autres fournissent la noblesse, les cours royales, les couvents, etc. Pendant le 'trou noir' de près d'un siècle, ces xylothèques historiques ne souffrent pas uniquement de l'usure du temps, mais aussi d'une mauvaise gestion de leurs propriétaires et des restaurations non professionnelles. Nous n'avons pas d'idée globale du nombre de xylothèques qui ont été fabriquées à cette époque. En principe, ces xylothèques historiques sont identiques; leurs particularités sont liées au fabricant en fonction de la conception, la fabrication et du format.

Depuis les années 1930, les xylothèques sont tirées de l'oubli par un petit groupe d'amateurs avertis du monde des musées et du bois, principalement aux Pays-Bas, en Allemagne et en Autriche. Plusieurs xylothèques ont été restaurées avec savoir-faire et la plupart sont conservées dans des conditions climatologiques pour qu'elles puissent être montrées de façon attrayante au public. Ce renouveau est aussi la raison pour laquelle, au siècle précédent et ces dernières années, quelques amateurs ont eu l'idée de constituer une xylothèque dans une version moderne. Les plupart des xylothèques sont à nouveau visibles aujourd'hui et les visites valent la peine car ces collections sont conservées dans des sites magnifiques en Europe.

Summary

Spread over ten European countries, we note the existence of about forty, mainly historical wooden libraries, most of which were made at the end of the 18th and the beginning of the 19th century, over a period of only two to three decades. During more than two centuries they were completely blocked from the public view. A wooden library or 'xylotheque' (the Greek *xylo* means wood and *theke* is storage/depository) consists of a collection of folding as well as solid (which can not be opened) wooden book forms. Every binding is made out of a different type of wood and the folding binders contain herbarium material, leaves, pollen, seed, inflorescences, fruits, two sectional planes of branches, sawdust, charcoal, etc. of the tree in question and a description of the tree and the wood.

The wooden libraries originated in the period of the nature cabinets, when people not only began to collect peculiar objects on a large scale but also began to gain more in-depth knowledge on nature. There are only seven

wooden library makers, divided into two groups. The first group consists of Schildbach, Bellermann and Huber. The second group consists of the Nürnberg contemporaries von Hinterlang, von Schlümbach, Goller and Ryss. Whereas the first group made their wooden libraries for the average citizen, the second group did so mainly for the nobility, royal families, monasteries, etc. During that century of 'absence', these historical wooden libraries not only had to endure the ravages of time, but also the mismanagement of the owners and unprofessional restorations. There is no overall picture on how many wooden libraries were made at the time. As for their concept, these historical wooden libraries are in fact similar, and differ mainly in design, purpose and size depending on the manufacturer.

Since the 1930's, a small group of enthusiasts from the world of museums and wood, mainly from the Netherlands, Germany and Austria, have saved these wooden libraries from oblivion. Various xylotheques were skillfully restored and most of them have been placed in an acclimatized environment in order for them to be and stay fit for public viewing in an attractive way. This revival is probably the cause that in the previous century, and also more recently, encouraged some devotees to take up the idea of the 'xylotheques' and give them a face-lift in their own way. Most of the wooden libraries are on display once again and viewing them is certainly worth the while as many xylotheques are spread throughout Europe, most of them in beautiful locations.

Bijlage I

Hieronder volgen vijf verschillende beschrijvingen van de lariks, die indertijd door de xylotheekmakers Huber, Schildbach, von Hinterlang, Goller en von Schlümbach werden gemaakt. Het geeft een goed beeld van de toenmalige kennis van bomen en hout. Tevens geeft het indruk dat over de dertigjarige periode van het ontstaan van de xylotheken weinig veranderde. Duidelijk is het verschil tussen toen en nu. De lariks droeg toen de botanische naam: *Pinus larix*.

De beschrijving van de lariks door Huber (1747-1813)

De Lariks, Lork of Lorkenboom (Lerchenbaum):

Een hoogstammige boom, een mooie woudboom, de kroon van het Duitse naaldbout, bloeit tussen maart en april voor het uitlopen van de naalden, mannelijk en vrouwelijk gescheiden op verschillende bloemen, maar op één tak. Het zaad wordt tussen oktober en november rijp; bevindt zich op de bevruchte kegels, tot in het komende voorjaar; in die tussentijd wordt het verzameld, en door een kruissnede met een mes uit de schubben moet worden gebracht, omdat de kegels in de zon, in plaats van open te springen, anders uitdrogen. Vervolgens blijft het zaad op frisse plekken ook 2-3 jaar goed, en wordt in het voorjaar bij vochtig weer in geploegde

maar verse aarde gezaaid, waar deze dan na 6-8 weken uitlopen. De jonge boompjes kunnen, wanneer men ze wil verplanten, na 6-7 jaar in maart in kleine gaten zonder wortelbeschadiging worden verplant. De boom, waarvan de wortels zich wijd verspreiden en dieper in de aarde gaan dan sparren en dennen, houdt van zandsteenachtige, maar niet al te droge en taaie grond; is een bewoner van het middelgebergte, gedijt echter ook op laagvlaktes; bereikt zijn volwassenheid in 80-200 jaar en wordt 300-400 jaar oud. Het kernhout is hard en duurzaam en vrij van de houtworm; dient voor bouw-, werk-, brandhout en houtskool, voortreffelijk voor waterwerken, buizen voor bronnen, watertrogen, pompen, duurzame shingles, molenschoepen; waarbij het in water een vaste steenachtige hardheid krijgt; niet aan te bevelen voor huizenbouw omdat het vanwege het vaak voorkomende bars snel vlam vat; daarentegen is het voor molenbouw, voor zoutafgravingen en, wanneer de schors is weggenomen, voor het afpalen van steenkoolgroeven uitstekend bruikbaar. Men gebruikt de lange stammen voor scheepsmasten, waaraan de mensen uit Genève de voorkeur geven ten opzichte van alle overige houtsoorten. De balken dragen tien keer meer dan die van eikenhout. De houtskool van larikshout is zwaarder dan van sparren en dennen en geeft een beter vuur. Uit het bars van de lariks wordt de echte Venetiaanse terpentijn door inkerven van de stammen gewonnen; men reinigt het namelijk door nauwe haarzeven, destilleert daaruit de olie en verkrijgt tegelijk colofonium²².

*Het bars, dat spontaan door de boom wordt afgescheiden, wordt 'Byac' genoemd. De lariks in de Alpen geeft in juni, tijdens de sterke sapstromen, kleine witte, kleverige, verschrikkelijk zoete korrels af, die onder de naam "Manna von Briancon" bekend zijn. Buiten deze barsachtige sappen, die zich vooral op de buitenste schors bevinden, bevat het binnenste hout een gom, dat gelijk is aan het Arabische gom en in Rusland het Orenburger gom heet²³. De schors dient, als bij eiken, voor leerlooien. De larikszwam *Fungus laricis*, die bij ons moeilijk te vinden is, is van belang. De Alpenbewoners gebruiken ze bij veeziekten, vooral bij zieke koeien die iets giftigs gegeten hebben; want men heeft ervaren, dat ze reinigen en braken veroorzaakt. Men is echter van mening dat de kwaliteit van de Europese niet zo goed is als die van de Levant, waar deze ook het meest voorgeschreven wordt. Verder gebruikt men de onze ook in de ververij, en hij zou zijde zwart kleuren.*

De beschrijving van de lariks door Goller (1770-1811)

De Lariks, Lork of Lorkenboom (Die Lerche, Lerchen-tanne, Lerchenbaum, Leerbaum, Lierbaum, Schönbaum): *De lariks is van nature gewoonlijk een bewoner van het middelgebergte, maar gedijt evengoed in laagvlaktes, en bijna onder alle omstandigheden, wanneer de bodem niet te droog en niet te taai is. Hij bereikt in 50 jaar een ongewone hoogte en sterkte, met een rechte en slanke stam. Na het verwelken worden de kegels in de zomer groter, zodat ze een lengte van drie duim en langer, een regelmatige ovale vorm en lichtbruine kleur krijgen. Ze staan altijd recht omhoog en zijn in oktober rijp. De naalden groeien in groepjes op de uitlopers van het vorige jaar in bosjes aan nieuwe maar afzonderlijke, rondom de hele tak. Ze ontspringen uit een gemeenschappelijk knop; ze zijn niet geheel een duim lang, zeer dun, lichtgroen, zacht, niet gekarteld. De oude stamschors is*

tamelijk sterke, heeft uitwendig veel groeven, die door de sterke groei ontstaan. Ze is bruinrood en lijkt het meest op de schors van de pijnboom²⁴. De jonge uitlopers zijn geelachtig en gestreept. Het kernhout is tamelijk hard, met een bruinrode of roodgeelachtige kleur. Het is veel zwaarder dan sparren-, grenen-, en dennenhout; waarbij een kubieke voet 41 pond weegt. Het dient voor bouw-, werk-, brandhout en houtskool; heeft een goede duurzaamheid; wordt niet door de houtworm aangevreten. De schors dient, als bij eiken, voor leerlooien. Het hout is harsachtig, zeer licht, en eigenlijk het echte terpentijn. De larikszwam dient voor medicamenten.

De beschrijving van de lariks door Schildbach (1771-1786)

De Lariks, Lork of Lorkenboom: *Pinus larix*

Deze rechtop groeiende, niet bedreigende middelgrote boom is in Stiermarken, Karinthië in Tirol op de bergen inbeems; heeft zich ook in Duitsland hier en daar eigen gemaakt. Het zachte naaldhout groeit snel op open, goede maar tegen de heftige wind beschutte standplaats, tot 30 over 40 voet hoogte. De houtachtige, niet omvangrijke wortels dringen meer diep dan vlak in de aarde en vormen geen uitlopers. De gelijkmatige rechte zware ringvormige stam heeft een sterk vrij wit spint en een roodachtige geschaalde schors. De takken zijn willekeurig maar piramidaal geordend en in groepjes ringvormig geplaatst. De 1½ duim lange lichtgroene zachte naalden ontstaan uit de daarop veelvuldige wratjes tot 20-30 stuks. De karmijnrode, halfduim lange vrouwelijke bloemen, alsook de ongesteelde mannelijke gele bloemenkatjes ontstaan uit de wratjes aan de oude twijgen en komen erg vroeg te voorschijn. Deze brengen in de komende herfst 1½ duim lange bruinachtige plat geschubde ronde boven toegespitste zaadkegels, bevatten kleine gevleugelde grijs geelachtige zaden. Wordt door insecten weinig aangevreten, laat jaarlijks zijn naalden vallen en behoort in het voorjaars- en zomerlustbos. Verdient vanwege zijn goede en sterke hout en buitengewoon goed uitzien meer aangeplant te worden.

De beschrijving van de lariks door von Hinterlang

Lariks, Lork of Lorkenboom (der Leerbaum, die Lerche, die Brechtanne, der Rothbaum, die Lerchentanne, der Schoenbaum, u.s.w.):

De lariks, lork of lorkenboom is een hoogstammige grote woudboom. De wortels spreiden zich ver uit, gaan dieper in de aarde dan de spar en den, de schors is sterk, diep gegroefd en bruinrood. Het hout is zeer mooi en bruinrood, of ook roodgeelachtig; de naalden zijn kort, zacht en veel staan op een schede, ze zijn echter niet groenblijvend, maar vallen in de herfst af, de bloesems zijn mannelijk en vrouwelijk gescheiden op verschillende bloemen, maar op

dezelfde tak, en komen tussen maart en april uit; daarna komt de larikskegel, die geelachtig, roodachtig of paarkleurig klein eivormig is en tussen oktober en november rijp wordt; deze bevat een klein gevleugeld zaadje, dat 2 tot 3 jaar houdbaar is. Het uitzaaïen van het larikszaad gebeurt in het voorjaar in een geploegde en geëgde zandachtige steenbodem, op kalkhoudende en onvruchtbare beuvels, aan de middernachtkant van niet te hoge bergen, alleen niet in leem, moeras, of klei en bij vochtig weer; hij komt na 6 tot 8 weken op; de jonge stammetjes verplant men in het 6de en 7de jaar in open bodem die echter 5 voet diep geen leem of vette klei mag hebben; dit verplanten geschiedt in maart in kleine gaten. Dit voortreffelijke hout bereikt al in het 80ste jaar zijn volwassenheid, en dat duurt voort tot tegen 200 jaar; deze boom wordt in het begin van de winter geveld en dient uitstekend voor masten, voor scheepsbouw, steunen voor planken, timmerhout, waterbouw en schrijnwerk. De lariks-houtskool is goed, hetzelfde geldt voor brandhout. Zijn hars is het Venetiaanse terpentijn. De larikszwam dient als medicijn, de schors voor leerlooien, enz. De lariks bereikt een leeftijd van 300 tot 400 jaar.

De beschrijving van de lariks door von Schlämbach (1772-1835)

De Lariks, Lork of Lorkenboom (Lerche, Lerchenbaum, Lerchenfichte, Terpentinaum, Lerchen (....):

DE GEWONE LARIKS, *Pinus Larix*

Groeit oorspronkelijk op de hoge bergen in Silezië, Oekraïne, Karinthië, in Zwitserland en Siberië, wordt in Duitsland bijna overal vanwege zijn kwaliteit en nut geplant. De schors van oude stammen is tamelijk sterk, met veel groeven, bruinrood, aan de jonge twijgen groenachtig en geelachtig of bruinachtig gestreept. De bloesem komt eind april of begin mei uit, wanneer de bladeren²⁵ uitlopen. De kegels krijgen in oktober van hetzelfde jaar hun wasdom en rijpheid. De lariks is een boom die de grootste aandacht verlangt van de denkende bosarbeiders, die het welzijn van de staat aan het hart gaat. Hij bereikt zijn volwassenheid in 80 tot 90 jaar. De vermenigvuldiging geschiedt door zaad.

- I. Een takje met bladeren en rijpe zaadkegels.
- II. De beschrijving.
- III. Het zaad voor zaaïsel.
- IV. De manlijke en vrouwelijke bloesems.
- V. Het stuifmeel.
- VI. Het geoogste zaad.
- VII. De hars.
- VIII. Het jonge plantje.
- IX. Een verticaal en horizontaal doorsneden tak.
- X. De haar-, zuig- of vezelwortels.
- XI. 1/4 kubieke duim van het kernhout ter bepaling van het volume gewicht.
- XII. De houtskool.
- XIII. De as.

Bijlage II

Overzicht van Europese xylotheken per landen en steden²⁶

Land en stad	Instituut	Maker	Banden	Opmerkingen/Website (toegang: juni 2007)
België				
1. Mol	Privé-bezit Alfons Husson	Husson	211	Moderne xylotheek
Duitsland				
1. Berlijn	Freie Universität Berlin – Botanisches Museum	Hildt Japanse	144 152	De houtverzameling van 216 soorten van Hildt blijkt onvindbaar www.bgbm.org/BGBM/museum/expo/1998/xylotheek.htm
2. Ebersberg	Museum Wald und Umwelt	Huber	117	www.museumwaldundumwelt.de
3. Erfurt	Naturkunde Museum	Huber	20	www.naturkundemuseum-erfurt.de/Botanische_Sammlungen.59.0.html
4. Freising	Agrarhistorisches Museum im Schaffhof	Huber	82	
5. Haßmersheim- Neckarmühlbach	Burg Guttenberg	von Hinterlang	93	www.burg-guttenberg.de
6. Jena	Herbarium Haussknecht	von Hinterlang	2	
7. Kassel	Museum im Ottoneum	Schildbach	530	www.kassel.de/cms02/kultur/sehenswuerdigkeiten/Innenstadt/01784/index.html www.naturkundemuseum-kassel.de/ERKUNDEN/holzbuch.htm
8. Königsbrunn	Naturwissenschaftliches Museum Dr. Heinz Fischer	?	?	http://www.koenigsbrunn.de/kb/Museen/Naturwissenschaftliches_Museum.htm
9. Landshut	Stadt- und Kreismuseum	Huber	39	
10. Langenburg	Schloßmuseum Langenburg	von Hinterlang	66	
11. Markt Kirchzell	Waldmuseum Watterbacher Haus	Goller	31	
12. München	Institut für Holzforschung der Universität München	Bellermann von Hinterlang Huber Pertl	67 145 117 67	
13. München	Maria Ward Gymnasium der Englischen Fräulein	Huber	50	
14. Neresheim	Benediktinerkloster	Huber	141	
15. Passau	Universität Passau	Huber	100	
16. Regensburg	Naturkundemuseum Ostbayern	Huber	115 22	www.regensburg.de/museumportal/museen/naturkunde_museum.html
17. Rohrdorf	Bäuerliches Museum im Achentaler Heimathaus	Reisner	35	(recente xylotheek) www.heimathaus.info/rundgang9.htm
18. Rudolstadt	Thüringer Landesmuseum Heidecksburg	Bellermann Hildt	68 144	geen xylotheek, maar wel fineersoorten
19. Solnhofen	Bürgermeister Müller Museum	?	60	recente xylotheek; nagebouwd; geen inhoud; dateert uit de 1950er jaren (na 1955)
20. Stuttgart- Hohenheim	Zoologisches Museum der Universität	von Hinterlang, Goller	189	www.uni-hohenheim.de/~boehmer/museum.htm
Hongarije				
1. Boedapest	Magyar Termesztudományi Múzeum	Goller	76	http://www.nhmus.hu/museum/

Land en stad	Instituut	Maker	Banden	Opmerkingen/Website (toegang: juni 2007)
Italië				
1. Milaan	Museo Civico di Storia Naturale	Cormio/Ryss?	550	(recente xylotheek; komen van Villa Reale in Monza)
2. Vito di Cadore	Centro per lo studio dell' Ambiente Alpino	Cormio	56	recente xylotheek www.tesaf.unipd.it/Sanvito/libri_in_legno.htm
Nederland				
1. Amsterdam	Koninklijk Instituut voor de Tropen	Junghuan?	meer dan 80	massieve banden met op de bovenkant de vermelding 'R.H' en komen oorspronkelijk uit het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam
2. Amsterdam	Privé-bezit van de familie Hendriks	Hendriks	50	recente xylotheek
3. Baarn	Kasteel Groeneveld	von Schlümbach	147	www.collectieutrecht.nl/view.asp?type=object&id=251&tid=69
4. Enschede	Natuurhistorisch Museum Museum 'Twentse Wette'	von Schlümbach	146	oorspronkelijk 200 banden www.natuurmuseumenschede.nl
5. Franeker	Museum Martena (voorheen 't Coopmanshûs)	von Schlümbach	158	
6. Groningen	Universiteitsmuseum	von Schlümbach	3	dat een groot deel van de 150 exemplaren in 1906 door brand zijn verloren is twijfelachtig; behoort zeer waarschijnlijk tot de Franeker-collectie www.rug.nl/museum/collecties/wsn/botanie
7. Harderwijk	Museum Harderwijk	von Schlümbach	1	behoort tot Enschede
8. Leiden	Nationaal Herbarium Leiden	? ?	45	Japanse collectie deel van de Koninklijk Instituut voor de Tropen -collectie massieve delen
9. Wageningen	Landbouw Universiteit Wageningen	Ryss?	68	Na Wereldoorlog II onvindbaar
Oostenrijk				
1. Admont	Benediktinerstift	von Hinterlang	90	banden uit de jaren 1801-1807, werd door brand verwoest in 1865
2. Bad Leonfelden	Schulmuseum Bad Leonfelden	?	5	van latere datum als nabouw Kraml
3. Graz	Joanneum Graz	von Hinterlang E.D. Wittmann?	285 100	www.museum-joanneum.steiermark.at/cms/ziel/2993634/DE/
4. Kremsmünster	Botanisches Kabinett der Sternwarte Kremsmünster	von Hinterlang Hubinger	74 120	
5. Lambach	Stift Lambach	von Hinterlang	meer dan 70	daarnaast een houtmonstercollectie van Franz Josef Preisch, 1783
6. Lilienfeld	Stift Lilienfeld	Huber	129	http://cisto.at/stift/xylothek.html
7. Linz	Biologiezentrum des Oberösterreichischen Landesmuseums	von Hinterlang	100	
8. Schlierbach	Stift Schlierbach	?	3	www.stift-schlierbach.at/ (nagebouwd)
9. Wenen	Sammlungen des Institutes für Botanik der Universität Wien	?	311	niet te openen
10. Wenen-Mariabrunn	Museum der Forstlichen Versuchsanstalt	?	78	

Land en stad	Instituut	Maker	Banden	Opmerkingen/Website (toegang: juni 2007)
Polen				
1. Goluchów	Forst-Museum	von Hinterlang vermoedelijk	17	banden met zeer brede rug
2. Sandomierz	Diozesan-Museum	Kozłowski	110	
Rusland				
1. Moskou	Timiryazev Landbouw Universiteit	Tursky en anderen	meer dan 500	
Slovenië				
1. Ljubljana	Prirodoslovni Muzej Slovenije	?	108	niet te openen www2.pms-lj.si/staff/botany/herbarium.html
Tsjechië				
1. Brno (Brünn)	Augustinerkloster St. Martin (Mendeleum)	von Hinterlang	?	
2. Praag	Kláster Premonstrátu na Strahove	von Hinterlang + eigen bouw	64	
3. Usov bij Olomouc	Kasteel Usov	?	112	
4. Zlatá Koruna	Lovecké Museum Ohrada, Hluboká nad Vltavou	von Hinterlang	80	
Zweden				
1. Alnarp	Alnarp bibliotheek van de Landbouwniversiteit	Goller	213	6 dubbele www.bib.slu.se/bibliotek/alnarp/etradbibl.html
2. Stockholm	Tekniska museet	von Hinterlang	63	http://humaniorabloggen.blogspot.com/humaniorabloggen_odensvea/2006/07/index.html
Zwitserland				
1. Winterthur	Kunstmuseum	Huber	93	

